

А.К. Ойдан-оол, А.М. Белек-Баир, Л.Х. Ооржак

4

ТЫВА ДЫЛ

А. К. Ойдан-оол, А. М. Белек-Баир, Л. Х. Ооржак

Тыва дыл

4 класс

Ниити өөредилге черлеринге
өөредилге ному

*Тыва Республиканың Өөредилге болгаи
эртем яамызы сүмелээн*

КЫЗЫЛ — 2020

ББК 81.2 Тув
0 48

Эртем талазы-биле редактору: *А.С. Шаалы*, педагогика эртемнеринин кандидаты, доцент.

Рецензентилери: *С.Ф. Сеглеңмей*, Национал школа хөгжүдөр институту-туң улуг эртем ажылдакчызы; *Е.Н. Хертек*, Кызылдың 5 дугаар школа-гимназиязының дээди категорияның эге класстар башкызы.

Тускай демдеглелдер:

— аас-биле харыыла	— бодуң хынан
— шинчилел ажылы	— шын бижилге
— сөзүглел-биле ажыл	— айтырыглар
— чурук-биле ажыл	— сактып ал
— шын чугаала	— сөс курлавырын байыдаал
-

Тувинский язык. 4 класс. Учеб. для общеобразоват. организаций./
0 48 А. К. Ойдан-оол, А. М. Белек-Баир, Л. Х. Ооржак. — Кызыл:
Институт развития национальной школы, 2020. — 192 с. — ISBN
978-5-904864-77-4.

ББК 81.2 Тув

ISBN 978-5-904864-77-4

© А.М. Белек-Баир, 1989, 1993, 1990
© А.К. Ойдан-оол, А.М. Белек-Баир, 1994, 2001,
2010, 2016
© А.К. Ойдан-оол, А.М. Белек-Баир, Л.Х. Ооржак,
2017
© Институт развития национальной школы, 2010,
2016, 2017, 2020

ИЙИГИ БОЛГАШ ҮШКҮ КЛАССТАРГА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРИН КАТАПТААРЫ

КУСТУҢ АЙЫ, АМЫР-МЕНДИ!

- **1.** Аянныг номчуңар.

Школачы хөглүг хүннер
База катап эгелеп тур.
Уругларның өткүт үнү
Байырланчыг диңмиреп тур.

Улуг бедик соңгаларлыг
Школаның эжии-биле,
Айыраңнаан чечектер дег,
Ажы-төлдер шуужуп турлар.
Е. Танова

- **1.** Шүлүктү аянныг номчуңар, аттан бериңер. **2.** Сентябрь 1 чүнүң байырлалының хүнү бооп турарыл? **3.** Кижиниң сагыш-сеткилиниң кандыг хөөнү илереттинген-дир? Демдек аттары-биле бадыткаңар. **4.** Чаа өөредилге чылында бот-боттарыңарга йөрээлден салыңар.

- **2.** Чурукту топтап көрүңер. Чуруктуң утказының дугайында чугаалажыңар.

- **1.** Чурукта кижилерге аттан бериңер. **2.** Чурукка аттан чогаадыңар. Аас-биле 3-4 домактан чогааткаш, эштериңерге чугаалап бериңер.

Бадыткаар — шынзыдар.

Сагыш-сеткил хөөнү — кижиниң байдалы (өөрээни, муңгарааны...).

Боодал чечек — шарыгда хей чечектер.

3. Номчунар. Сөзүглелди эдерти чугаалаңар. Черлер аттарын ушта бжиңер. Аңгылаан сөстөрниң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Бөгүнгү **Тываны Тыва Республика** дээр. Ооң найысылалы — **Кызыл хоорай**. Тыва Республика **Россияның** составында кирип турар. Ынчангаш Тываның чурттакчылары **Россияның** хамаатылары болур. Тыва ам сайзырап эгелээн.

Хуу чүве аттарын (кижилер, черлер, чурттар, азырал амытаннарның шола аттарын) улуг үжүк-биле бжиир.

Төнген утканы илередир сөс каттыжыышкыннарын азы чаңгыс сөстү **домак** дээр: *Күс. Чоорту сооп эгелээн.*

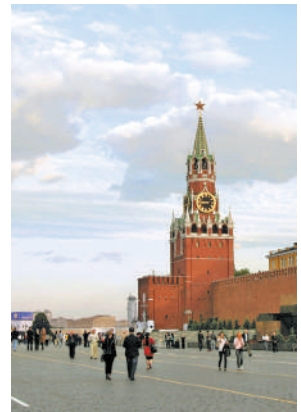
4. Ытыкыр, аянныг номчуңар. Сөзүглелдиң утказын чугаалаңар. Каш домактан тургустунган-дыр? Утказының талазы-биле кандыг домактар-дыр? Хуу чүве аттарын ушта бжиңер.

МОСКВА

Москва — Россияның найысылалы. Москваның төвү — **Кызыл шөл**, **Кремль**. Баштай Кремль ыяш турган. 1367 чылда Кремльди ак даштан тудуп эгелээн.

Москва — бурунгу хоорай. Ол ам 800 ажыг чыл туруп турар.

Москвада Россияның Президентизи, Күрүне Думазы, Чазаа ажылдап турар.

Найысылал — төп.

Күрүне Думазы — Россия Федерациязының дээди хоойлужудулга органы, ооң ажылын РФ-тиң Конституциязы болгаш федералдыг хоойлулар башкарып турар.

Чазак — күрүнениң күүседикчи удуртулгазы.

 Хэй сектер орнунга киирзе чогуур үжүктөрни немеп бижңер.

Чурт..акчы, Рос...ия, хам...ты, эгел...р.

 Домакты дүжүрүп бижээш, кол сөс биле сөглөкчини шыйыңар.

Төрээн Тывавыс сайзырап турар.

 Улуг улустан айтырып, немелде номнардан, Интернеттен дилеп тургаш, Москва дугайында улуг эвес медээден бижңер.

2. ФОНЕТИКА. ҮННЕР БОЛГАШ ҮЖҮКТЕР. СЛОГ

39. Алфавит ёзугаар үжүктөрниң чурумун шын чыскааган одуругну тывыңар.

1. э, ш, я, и, в, а
2. д, и, к, ө, у, ч.
3. к, л, м, н, о, п.
4. а, б, з, ц, т, р, с.

 1. Сөстөр үннерден тургустунар, үннерни бижикке үжүктөр-биле илередир.

2. Үннер ажык болгаш ажык эвес болур.

Ажык үн:

- аастан үнген хей хостуг эртер.
- чүгле ыттан тургустунар: **а, ы** ...;
- слог тургузар: *а-лаак, о-мак*;

Ажык эвес үн:

- аас иштинге шаптараазыннарга таваржыр.
- ыттан, дааштан (**г, д, ж...**) азы дааштан (**п, т, с...**) тургустунар;
- ажык үн-биле кады слог тургузар: *ха-вак, те-рек*.

40. Номчунар. Сөзүглелге аттан чогаадыңар.

...Нина хой алгызындан отту чаштап келген. Уйгузу-биле кайда чыдарын боданып четтикпейн, карактарын дүрбүп олурган. Кажааның бичии үттеринден кирип келген хүннүң херелдери ойнай берген турганнар. Нина ону пат кайгаан. Мурнундан ийи хураганнар алгыржып тургулап кээрге, ам-на бажынга дүүнгү түрегдели баштай бүлүртүң, чоорту дүрген тодаргайы-биле кирип эгелээн.

Ф. Сеглеңмей

1. Кандыг хевирниң сөзүглели дээрзин чижектер-биле бадыткап чугаалаңар. 2. 5 дугаар домакты ушта бижээш, сөстөрде кирген үжүк-терниң үннерин адаанда бердинген чижек ёзугаар үлей бижичер.

Ажык үннер:

Ажык эвес үннер:

Күштүг ажык эвес үннер:

41. Шүлүктү номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни көжүрөр кылдыр кезектерге үзүп номчааш, слогтарга чарып бижип алыңар.

Ада-иеэ дузалакчы
Амыр эвес кежээ оолдар.
Ажаашканы бичии малын
Акызынга сонуургаткан.

Оолдарның ижин көргөш,
Омаам харын киткеп келди.
Чараш бичии өңнүктери
Чаптанчыг-даа өскөн турду.

Л. Чадамба

Ажаажыр — кылдыныг, кады сагыш човап, карактаар.

Омак — кижиниң хөглүг, өөрүшкүлүг сагыш-сеткили.

Киткээр — кылдыныг, дам баар, күштелир.

Чаптанчыг — аажы-чаң, чараш.

42. Шүлүктү номчуңар. Аттан тывыңар. Карартыр парлаан сөстөрни көжүрөр кылдыр кезектерге чарып тургаш, дүжүрүп бижичер. Бирги домакта сөстөрде каш үжүк, каш үн барын тодарадыңар.

Үлегери: *Чечек* — 5 үж., 5 үн.

Чечек шупту дөмей эвес,
Челээш ышкаш янзы-бүрү.
Мээң шилип тыпкан чечээм —
Мерген өзер чараш чечек.

О. Сувакпит

Көжүртүнмес сөстөрни тывыңар.

43. Сөстөрни слогтап бжиңер.

Хоюм, хою, хаяа, тургустунушкун, өек, өеэ, инчеек.

44. Чурукту көрүңер.

Ыракта даглар, ыяштар, хоолулуг оьттуг чер, хойлар, аьттыг кадарчы оол деп сөстөрни ажыглап тургаш, «Бичии кадарчы» деп аттыг сөзүглелден тургузуңар. Тургузуп алганыңар сөзүглел тоожуушкун бе, чурумал бе, бадыткаңар.

Сөстүң фонетиктиг сайгарылгазы:

1. Транскрипциязы.
  2. Каш слог, каш үжүк барыл?
  3. Каш үн барыл?
  4. Үн бүрүзүнүң характеристиказы.
- Чай [ч а й] — 1 слог, 3 үн, 3 үжүк.
Ч [ч] — ажык эвес, кошкак.
А [а] — ажык, кыска.
Й [й] — ажык эвес, ыткыр.

45. Сөзүглелди рольдап номчуңар.

Алаак чуруур дээн онаалга бар. Серен-кыста чүгле чаңгыс ногаан карандаш бар. Алаакты ооң-биле чуруп ап болур-ла. А дээрни, сугну чүнүң-биле чуруурул. Серен-кыс тонун кеткеш, Седен-кыс деп эжинге чеде берген. А оозу кайгап-харап сөглөп орган:

— Менде чаңгыс-ла көк карандаш бар. Ооң-биле онаалга күүседип алың дээримге, дээр-даа көк, алаак-даа көк, хем-даа көк болур-дур.

— Менде ногаан карандаш бар-ла болгай, эжим.

Серен-кыс биле Седен-кыс өрү шурап, өөрүп турган-нар. Ооң соонда онаалгазын күүседип алганнар.

К. Кудажы

1. Сөзүглелге аттан тывыңар. 2. Кол бодал кирген домакты ушта бижип алыңар. 3. Баштайгы үш домакта көжүртүмөс сөстөрни ушта бижир. 4. Бирги абзацта узун ажык үннөр кирген сөстөрнүң шын бижилгезин тайылбырлаңар. 5. Көк деп сөстүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыңар.

46. Айтырырлар орнунга турза чогуур сөстөрни кирип бижир. Бараан деп сөстү шын адаңар. Эки деп сөстүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыңар.

(Чүнү?) тергелээр, мунар, шанактаар. Хойну эки (кандыг?) черге кадарар. Гаражта (кандыг?) сөөртүр машиналар бар. Суурда бараан болгаш (кандыг?) аймааның садыглары бар. Садыгда инек, хой, хаван (чүзүн?) садып турар.

4. АЖЫК ЭВЕС ҮННЕРНИҢ ҮЖҮКТЕРИН ДАКПЫРЛАП БИЖИИРИ

47. Хөй сектер орнунга киирзе чогуур үжүктөрни чедир бижирер. Дакпырлап бижээн үжүктөрниң адаан шыйыңар. Кандыг үннерниң үжүктери-дир?

Чараш хураганымга сүт...ен бээр сен бе, авай? Мен аңаа ногаан сиген эк...еп берейн. Хураган...ар дешкилежип турганнар. Ногаан көк...е хураганнар амырап турганнар. Хураган өс...е, хой болур.

Хураганнар, тоннар — сөстөрниң дазылдарын шыйыңар.

48. Номчуңар.

Чанып келген куштар ырлажы-дыр. Чанагаш куу арга-эзим, делгем шынаа чулук тыртып секперей-дир.

Аккыр негей тонун кеткен, бүгү бойдус дери төктүп изиргенгеш, шак ол хевин солуй кетти. Дамырактар хөглүг агып, тааланчыг аян ырын борбаңнадыр бадыра-дыр.

Саазындан кылып алган хемелерин чаштар омак чарыштырып, сугга салыр. Эштип салдаан хемелерни өөрүшкүлүг үдөй көрүп, бичии капитаннар чазык хүлүмзүрүүр. Чылдың кайы үези-дир, өңнүктөрүм?

(А. Шоюң)

1. Абзацтар эгезинде карартыр парлаан үжүктөрни үстүндөн куду номчуптуңар. Айтырыгның харыызы ол. **2.** Карартыр парлаан сөстөрниң дазылын шыйыңар. **3.** Сөзүглелдин хевирин тодарадыңар. **4.** Дакпырлап

бижиир ажык эвес үжүктөрлүг сөстөрнү ушта бижээш, шын бижилгезин сактып алыңар.

Сөс ажык эвес үнгө төнгөн турда, ол-ла үнден эгелзэн кожумак немежирге, ук үннүң үжүүн дакпырлап бижиир: *уннуг, төккөн, дыттыг, тыппас.*

Сөстөргө дакпырлап кирер ажык эвес үннөр: *г, к, м, н, п, с, т.*

49. Хөй сектер орнунга дакпырлап бижиир ажык эвес үжүктөрнү кирип бижиңер. Дыттыг, тыппас деп сөстөрнү шын адаңар.

дыт...ыг

тып...ас

кат...а

хаак...а

хүн...үг

эм...ес

соок...а

суг...а

50. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөргө айтырыглардан салыңар, тургузуун сайгарыңар.

1. Кат быжа берген. Суурувус уруглары **каттаар**. Суурдан ырак эвесте **каттыг** алаак бар. Катчылар ынаар чорупканнар. **Каттан** варенье хайындырар. **Катты** чыырда, сывын сыкпаңар, камнаңар. 2. **Суггатчылар** тараа шөлүн суггарган. 3. Эжиниң ыткан тывызыын Эрес-оол **тыппаан**.

51. Номчааш, дүжүрүп бижиңер. Хөй сектер орнунга турза чогуур үжүктөрнү четчелеңер.

Кызаңнаашкын хаяларга

Хылыш ышкаш шалыт...ынган.

Булут...ардан диңмирээшкин

Бужурганып кончут...унган.

Е. Танова

1. Сөзүглелди шүлүк чогаалы деп бадыткаңар. 2. Домактарда кол сөс болгаш сөглөкчиниң адаан шыйыңар. 3. Шүлүкте дылдың

кандыг чурумалдыг аргалары кирген-дир, тывыңар. **4.** *Кызаңнаашкын, динмирээшкин* деп сөстөрнүң дазылын шыйыңар. **5.** *Шалыт...ынган, кончут...унган* деп сөстөрнүң уткаларын тайылбырлаңар.

Чүве адының морфологтуг сайгарылгазы:

Суурнуң — ч.а., эге хевири (чүү?) суур, Х.падежи, ч.саны, ниити, тодарадылга.

Атташ, өттүр.

52. Номчуңар. Сөзүглелге аттан тывыңар.

Чүктешкилеривис кежээ-ле белеткеп алган бис. Ында аптечкалар, сакпыңнар, шопулактар, стаканнар, аъш-чем суп алган бис. Эртең эрте чоруптувус.

Ооржак Эрес орукка чоруп олура, будун дашка кезе базыпкан. Бистиң санитарывыс Монгуш Чинчи балыгны йод-биле чаггаш, шарып берген. Эрес бистиң-биле кады база-ла чорупкан.

Дыштаныр черге чедир беш километр арткан. Оруувус аксында тулаалыг шыкка келдивис. Бистиң хайгыылчыларывыс тулааны оюп эртер кадыг кокпа орукту тып алганнар.

Сөөлгү доктаар черивис хөл кыдыы турган. Хенертен бичии уругнуң ыглааны дыңналды. Олче шуужуп четтивис. Аза берген ийи бичии уруг коргуп ыглашкан турлар. Оларны бис чанар орукка чедирип каан бис.

1. Чугааны дес-дараалаштыр сактып чугаалаңар? Абзац бүрүзүңге аттан тывыңар. **2.** Сөзүглел тоожушкун азы чурумал бе? **3.** Дакпырлап бижээн ажык эвес үннер кирген сөстөрнү тывыңар, оларны ушта бижээш, дазылын тывыңар. **4.** *Уругнуң* деп чүве адының морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

53. Дараазында сөстөрни көжүрөр кылдыр үзүп бжиңер.

Комиссия, аяннажыышкын, чурттаар, чуртувус, боттандыар, эмместээр, бижиттингир, көрзүвүссө.

 54. *Арыгже, дагже, ховуже* чоруп чорааныңарның дугайында 3–4 домактардан аас-биле чогаадыңар.

55. Хөй сектер орнунга турза чогуур үжүктөрни кирип номчуңар. Үжүктөр киирген сөстөрни ушта бжиңер, шын бижилгезин сактып алыңар.

1. Ага, дужумда арыг иштинде от...у! Чоон-чоон ы...штар ун..арының ындында одаг элээн кызып көстүп келгеш, ажыт...алы берди. 2. Бир сай кежер черге бут...арым билин...естээн. 3. Бирээзи чоон үн...үг ашак кижиди. Мен ол оттуң, тон..уң чылыыңга мырыңай таалап калдым.

Л. Чадамба

56. Дараазында темаларның бирээзин шилип алгаш, 5—6 хире домактардан тургустунган чугаадан аас-биле чогаадыңар.

Темалар: «Чайын», «Лагерье», «Малчыннарга дуза», «Экскурсиялап чораанывыс», «Тооруктаар дээш...», «Катчыыр дээш...».

57. Сөс бүрүзүңге бир-бир домактардан чогаадып бжиңер.

Үлегери: *От ам-даа кыппаан.*

Тавакка, аякка, чорааннар, сүттүг, үннүг, эммес, тышпас.

 Гараж, склад.

5. КҮШТҮГ БОЛГАШ КОШКАК АЖЫК ЭВЕС ҮННЕР

☑ Күш-биле дыңзыг адаар ажык эвес үннерни **күштүг ажык эвес үннер** дээр: **п, т, ш, с, х**. Чижээ: **пөс, тон**.

п, т деп күштүг ажык эвес үннер сөстүң эгезинге чорааш, олар үргүлчү дүлей болур.

Күженишкин чок адаар ажык эвес үннерни **кошкак ажык эвес үннер** дээр.

58. Адаанда сөстөрнүң эгезинде ажык эвес үннерин эжеш аайы-биле шын адаңар.

Тын — дын, тас — дас, пат — бат, пар — бар, пөрүк — бөлүк.

☑ Сөс эгезинге күштүг дүлей ажык эвес үннерни **п, т** деп үжүктер-биле бижиир: **пөс, таан**. Сөс эгезинге кошкак дүлей ажык эвес үннерни **б, д** деп үжүктер-биле бижиир: **бир, даң**.

Кошкак ажык эвес үннер сөстүң кайызынга-даа чоруур.

Чамдык дүлей үннер сөс ортузунга ыткыр үннер-биле солчуп чоруур: **п—б—в, т—д, ш—ж, к—г**.

Ыткыр ажык эвес үннер сөс ортузунга чоруур: **дагаа, изиг**.

59. Бердинген сөстөрни 1-ги арынга өскертип бижиңер.

Үлегери: *Мээң эжим*.

эш — ...
ат — ...

шак — ...
сөс — ...

хеп — ...
пөш — ...

☑ Чамдык кошкак ажык эвес үннер ыткыр үннер-биле солчуп чоруур: **ат — ады, сөс — сөзү, пөш — пөжү**.

Ф, ц, щ деп үжүктөр үлегерлээн сөстөргө чоруур. Оларның сөс иштинге солчу бээри: *абзац — абказы, жираф — жиравы, шкаф — шкавы, плащ — плажы, хлеб — хлеви.*

60. Бердинген сөстөрни ч ү з ү? деп айтырыгга өскерттип бжиңер. Шын бижилгенин дүрүмүн тайылбырлаңар.

Сараат, сеп, карандаш, плащ, шеф, хаак, огурец.

 Цегги, глобузу, шкавы.

61. Скобка иштинде сөстөрни чогуур арын хевиринге өскертпишаан, домактарны дүжүрүп бжиңер. Өскерли берген үжүктөрниң адаан шыйыңар.

1. Садыгда чаа хеп (шкаф) эккелген. 2. Байырлалда аът (чарыш), мөгелер (хүреш) болган. 3. Ачам чаъста кедер (плащ) ап алган. 4. Айлаңмааның чыгган (кат) хууң долган. 5. Бис (күс) школавыс картофелин ажаашкан бис.

Деспилерге тарааны мен
Деңге үлей (чаш) бээр мен.
Чараштарым борбак (баш)
Савай аарак чемней бээрлер.

Э. Кечил-оол

 Бажын саваар — бажын чаяр.

100. Номчуңар.

1. Хаалганың тудазын быжыглап каан. 2. Чаа тырткыыш садып алдым. 3. Шалада төгүлген сугну Эрес чодуп каапкан. 4. Өлүк тывыжынга аңчы ыттар улуг дузалыг. 5. Аът мунган кадарчы оол далаштыг тепсенип чорду.

1. Бердинген домактар сөзүглел тургузар бе? Харыыңарны чижектер-биле бадыткаңар. 2. Дараазында сөстөрнүң уткаларын тайылбырлаңар: *туда, тырткыш, чодар, өлүк, дузалыг, тепсенир*. 3. Хуу чүве адын ушта бижинер.

101. Бердинген сөстөрнү ытыкыр номчуңар. Сөс эгезинде ажык эвес дүлөй үннү шын адаңар. Адалгазында кандыг онзагай аянны эскер-динер?

тут — туда

тып — тывызык

тырт — тыртпа

төк — төгер

теп — тевиг

тик — тигер

☑ Сөс эгезинге ажык эвес үн кошкак адаттынып чорза-даа, шын бижилгезинге дүлөй үннүң үжүүн бижиир сөстөр бар. Оларны чаңчыл ёзугаар дүлөй **т**-биле бижиир: *тайга, туман, тыва, Тес, Туран, тура, тургузуг*.

📖 *Артык, өртек, чартык.*

102. Чуруктарда чүвөлөргө аттардан бергеш, домактардан тургузуңар.

☑ *Тывар, тудуг, тудар, төгер, тевиг, тевиш* деп сөстөрнүң эгезинге кошкак адаар дүлөй ажык эвес үннүң үжүүн шын тодарадып бижиирде, ук сөстөрнү эге хевиринге салыптар.

Чижээ: *тывар — тып, тудуг — тут, тевиш — теп, тик-тигер, төк — төгер.*

103. Хөй сектер орнунга турза чогуур үжүктөрни кирибишаан, до-мактарны дүжүрүп бижиңер.

1. Тоолда ак салдыг ирейниң угаангырын чугаалап ...урар.
2. Аяңны таптыг ...ут, өскээр будулба, чемиң ..өктү бээр болгай. 3. Ызырар ыт аъттың кудуруундан сегирип алган, а аът ооң аксынче ...епкен. 4. Отка пашты ...иккеш, ыяштан одаптыңар. 5. Караңгыда оолдар орукту ...ыппаан, ...илеп чорааннар.

62. Сөзүглелди аяңныг номчуңар.

Шаг шаандан тыва кижиге «суг — эртин» деп ыдык сөстүг чораан. Ол анаа-ла коя сөс эвес, амыдыралдың негелдези-биле тыптып келген. Кижиге-даа, мал-маганга-даа, аң-меңге-даа, үнүш-дүжүтке-даа суг херек. Эрги шагда тывалар суг уну эдерип көжүп чорааннар. Ынчангаш суг бажын чүдеретпес, суг унун бокталдырбас. Хем кыдыынга келгеш, аъттыг кижиге болза ыяап-ла дүжер, чадаг кижиге болза ыяап-ла олурар, сугну ижер, холун ынаар сугар, күш кирип алыр.

Амыдырал хем эриинде турар, чуртталга сугдан эгелээр.

К. Кудажы

1. Сөзүглелге аттан тывыңар. 2. «Суг — эртин» деп бодалды сөзүглелге дүштүр бодуңарны-биле тайылбырлап көрүңер. 3. Чүнү билбейн чораан-дыр силер, чаа чүнү билип алдыңар? 4. Ыдык деп сөстүң уткасын канчаар билип турар силер, тайылбырлаңар? 5. Сугну ыдык деп болур бе?

2. ДОМАК

☑ Чугаалаар сорулгазының аайы-биле домактар **медээ, айтырыг, кыйгырыг** деп бөлүктөргө чарлыр. **Алгы** домактарын база аңгылап турар.

20. Номчуңар. Домактарны айтырыг домактары кылдыр тургузуңар. Оларның кол сөс болгаш сөглөкчизин тыпкаш, кандыг айтырыгларга харыылаттыңарын аас-биле чугаалаңар.

Өөрөдилге чылы эгелээн. Дөрткү классчылар чыгып келген. Олар чайын чүнү кылып турганын чугаалажып турганнар. Чамдыктары ада-иезинге дузалажып турган. Чамдык уруглар лагерьге дыштанганнар.

☑ Кол сөс биле сөглөкчи — домактың **чугула кежигүннери**.

Кол сөс домакта кымның азы чүнүң дугайын чугаалап турарын көргүзөр. Кым? чүү? деп айтырыгларга харыылаттыңар.

Сөглөкчи кол сөстүң дугайында чүнү чугаалап турарын көргүзөр. Чүнү канчанганыл? чүнү канчап тур? канчаар? кандыгыл? кымыл? чүл ол? деп айтырыгларга харыылаттыңар.

Домакта чугула кежигүннерден өскелерин **ийиги черге кежигүннер** дээр.

Сөглөкчи домактың сөөлүңгө турар. Чижээ: *Куштүг хар өрү мөөрөп эгеледи.*

22. Номчуңар.

1. Бис кончуг делгем, чараш, эргим ынак төрээн чурттуг бис. (*Л.Леонов*) 2. Төрээн чурт — ол бистиң чурттап турар черивис, бистиң төрүттүнген черивис, бистиң өскөн черивис-

тир. (В. Песков) 3. Мээң төрүттүнген черим — Тыва Республика. Ол Россия Федерациязының составында кирип турар.

Домактарда чүнүң дугайын чугаалап турар-дыр? Чүү? кандыг? чүлүг? деп айтырыгларга харыылаттынар сөстөрни ушта бижээш, кандыг чугаа кезектери бооп чоруурун тодарадыңар.

27. Домакты дүжүрүп бижээш, карартыр парлаан сөстөрниң кырынга харыылаттынар айтырыгларын бжиңер. Домактың кандыг кежигүннери болурун чугаалаңар.

Ада-ие оглун, кызын эдерткилээш, арыг, чырык школаже моорлап кээп тур.

21. Аянынг номчуңар. Чылдың кайы үезин бижээн деп бодап тур силер? Бодалыңарны шүлүкте сөстөр, сөс каттыжыышкыннары-биле бадыткаңар. Шүлүкте кылыг сөстөрүн ушта бжиңер. Каш домак бар-дыр? Сөс бүрүзүнүң кырынга айтырыын бжиңер.

Хову черлеп халдып ор бис.

Хоор тараа чалгып чыдыр.

Хүннүң изии чоорту намдаан.

Хүрең чечек оңар четкен.

Зоя Намзырай

Хоор — өң, сарыг.

Чоорту — оожум.

Намдаар — оожургаар, чидер.

Оңар — өңүн чидирер.

23. «Чайгы дыштанылгам» деп чогаадыгдан бжиңер.

Чижек план:

1. Чайын мээң дыштанган черим.

а) Ол кайда турарыл?

б) Кандыг черил?

в) Ында кым барыл?

2. Мен чүнү кылып турган мен.

- а) Кымнар-биле таныжып алган мен?
- б) Чаа чүнү кылып өөренип алган мен?
- в) Кандыг сактыышкын солун болганыл?

3. Чайгы дыштанылгам ажыктыг болган бе? Чүге?

24. Домактарның кызыгаарын тывыңар. Оларны улуг үжүк-биле эгелеп, сөөлүңге улуг сек салбышаан, дүжүрүп бжиңер. Ийиги домактың кол сөс, сөглөкчизин болгаш ийиги черге кижигүннерин тодарадыңар.

Поезд кызыл-тастың алдын шөлдериниң чаны-биле маңнап орган инектер терең сиген аразында чытканнар ак-шокар бызаалар дешкилежип турганнар медениң сарыг чечектери чаңгыс аай хоюг хевис кылдыр көстүр арыг көгерген.

В. Осеева

Меде — сиген.

Хевис — чадыг.

Диргелир — көстүр.

Дешкилежир — маңнажыр.

Оңар — өңүн чидирер.

Мөөрээр — бустаар.

25. Номчуңар. Бердинген сөстөрдөн сөзүглел болу бээр кылдыр домактардан чогааткаш, дес-дараалай дүжүрүп бжиңер.

хевис чадып каанзыг сарыг бүрүлөр тоглаан черде. ыды-выс бистиң оларны ээргилээр-даа чамдыкта.

дүшкен чоорту күс алдын. дистинчипкен ужуп бар дээрде чоруур дуруяалар.

26. Номчуңар. Сөзүглелге аттан тывыңар.

Диңмирээшкинниг чаъс болур дей берген. Кончуг кара буттар арыг ындындан оожум диргелип келген. Талдар дүвүренчиди силгигиленип, сылдырткайнып турган. Күштүг хат өрү мөөреп эгеледи. Ыяштар дагжап шимчей берген. Чаашкынның улуг дамдылары бүрүлөрни күштүг соктай берген.

Кызаңнаашкын чырыткылаш кылынды. Диңмирээш-кин чыжырт диди. Чаашкын кудуп эгелээн. Ам хүн катап чырып келди. Долгандыр бүгү чүве-даа аян кирген! Агаар-ның экижээни-даа тергиин-не! Кат-чимистиң болгаш үнүш-түң чыды-даа тергиин-дир!

И. Тургеневтин биле

Сөзүглелдин планын тургузуңар. Бойдустуң чурумалын аас-биле тодаргай чугаалаңар.

 29. Чурукта кымнарны, чүлерни чураанын көрүп тургаш, «Балыктаашкын» деп кыска чугаадан чогаадып бижирер.

28. Домактарны номчуңар. Кол сөс биле сөглөкчилерни шыйгаш, кырынга харылаттыңар айтырыгларын бижирер.

чүү? канчап тур? кым?

Үлегери: *Серин салгын сырыннап тур. Мээң акым — кымыл ол? чолаачы.*

1. Сериин салгын сырыннап тур.
2. Мээң акым — чолаачы.
3. Улуг кара ыт ээре берген.
4. Хөмүр-даш кара.
5. Долгандыр арга-арыг ногаан.
6. Удавас соок кыш дүжер.

30. Номчуңар.

БИЧИИ БАРАБАНЧЫ

Дайын чоруп турган. Дайзыннар отрядты бүзээлепкенер. Отрядка бичии барабанчы чораан. Дүне ол таңныыл албанынга турган. **Хенертен бүлүргей хөлегелер көстүп келгилээн.** Дайзыннар-дыр! Дайынчылар удуп чыткылааннар. Барабанчы барабанын бар-ла күжү-биле каккан. Дайынчылар тура халышкаш, бооларын сегирип алганнар. Дайзынның халдаашкынын ойтур шапкан.

А. Гайдар

1. Сөзүглелдин кол бодалын тодарадыңар.
2. *Дайын, отряд, таңныыл, бичии, барабанчы, бүзээлепкенер* деп сөстөр кайы чугаа кезээнге хамааржырыл?
3. Хөйнүң санында чүве аттарын ушта бжиңер.
4. Сөзүглел каш домактан тургустунган-дыр?
5. Карартыр парлаан домактың сайгарылгазын кылыңар.
6. Бүгү делегейге дайынның уржуктары кандыгыл? Билир медээңер кириштирип, харыылаңар.

31. Номчуңар. Домак кежигүннериниң кырынга айтырыгларын бжиңер. Чугула кежигүннерин шыйыңар.

1. Бедик бажыңнар ырактан көстүп келген.
2. Хемниң суу оожум агып чыткан.
3. Артистер концертти клубка көргүзөр.

Сөзүглел домактардан тургустунар. Домак сөстөрдөн, сөс каттыжыышкыннарындан тургустунар.

Бирээзи өскезинге хамааржып, бот-боттарының аразында утка болгаш грамматика талазы-биле холбашкан сөстөрни **сөс каттыжыышкыны** дээр.

Сөс каттыжыышкыны чүвөлөрни, кылдыныгларны, ылгавыр демдектерни тода көргүзөр.

Чижек: Улуг эзир дээрде чоргаар ужуп чор.

чүү?

кандыг?

канчаар?

эзир ужуп чор, улуг эзир, чоргаар ужуп чор,
кайда?

дээрде ужуп чор.

32. Номчунар. Домак бүрүзүндөн сөс каттыжыышкыннарын ушта бижинер.

Аястың хаважык ыды бар. Ол ээзин школаже ээрип үдеп каар. Аяс ыдын дыка чаптаар. Ону үргүлчү чемгерер. Хүннүң дашкаар агаарладыр.

33. Номчунар. Домактардан сөс каттыжыышкыннарын ушта бижинер. Үстүнде тайылбырда үлегер ёзугаар сөстөрниң аразында холбаазын согунчугаштар-биле айтыңар.

Изиг чай ам эрткен. Ыяштарның ногаан бүрүлери саргарып эгелээн. Удавас малчыннар күзеглерже көжер.

36. Утказының аайы-биле домактарның хевирлерин тодараткаш, сөөлүнге чогуур бижик демдектерин салып тургаш, дүжүрүп бижинер.

- Бо кежээ кино көөр бис бе, эжим
- Каш шакта чүү деп кино болур-дур
- Беш шакта «Капитан Грантының уруглары» деп кино болур чорду
- Көргей-ле бис
- Ээй, Чаяна, бээр кел
- Чүге мени кыйгырдыңар
- Кады солун кино көөр бис

34. Аянныг номчунар.

Кичээл төнгөн. Коңга эткен. Удаваанда дөрткү классчылар дашкаар үнүп келгеннер. Тимур биле Вадим ширбиш-

тер, хүүректер эккелгеннер. Уруглар школаны долгандыр дүшкен күскү сарыг бүрүлери ширбип, бөлүп эгелээн. Олар ийи шак ажылдааннар. Удаваанда школа девискээри арыг-силиг, аянныг апарган.

1. Сөзүглелдин темазын тодарадыңар. Чүнүң дугайында чугаа чоруп турар-дыр? Теманы тодарадыр домакты айтыңар. **2.** Домактарда кол сөс болгаш сөглөкчилерниң адаан шыйыңар. **3.** Дакпырлап бижиир ажык эвес үннерниң үжүктери кирген сөстөрни бижип алыңар.

Эккелген, аянныг, ажылдааннар.

35. Бердинген үлегер ёзугаар домактарны өскерттип бижичер. Сөс бүрүзүнүң кырынга кайы чугаа кезээнге хамааржырын тодарадып бижичер.

д.а.   ч.а.   ч.а   к.с.

Үлегери: *Солун маргылдаа стадионга эрткен.*

1. Маргылдаа эрткен. **2.** Дүжүт ажаалдазы төнгөн. **3.** Малдар оъттап чорлар. **4.** Дөрткү классчылар экскурсиялаан. **5.** Номнар бар. **6.** Мен дузалажыр мен. **7.** Сен баар сен бе?

1. Медээ, айтырыг, кыйгырыг домактары деп чүл? **2.** Медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарының сөөлүнге кандыг бижик демдектери салырыл?

37. Номчуңар. Домактарны айтырыг домактары кылдыр аас-биле тургускаш, айтырыг аяны-биле номчуңар. Сөзүглелден 3 сөс каттыжыышкыннарын ушта бижичер.

Адар-оол биле Хоютку — чарылбас өңнүктөр. Хоютку дээрге Адар-оолдуң ыды. Адар-оол ыдын улус сонуургаар кылдыр Хоютку деп адап алган.

Адар-оол бир катап бажыңындан үнүп келген. Ыды кажаазында хаарыктап чыткан. Адар-оол ыдын кичигелепкен. Хоютку сырбаш дээш, Адар-оолдуң холун чаа-ла ызырган.

М. Куулар

Хоютку — ховуга, бедигээшке чыып каан даштар, малды кокайдан камгалаарының аргазы.

Сырбаш дээн — кылдыныг, мага-бодунуң, хол, будунуң кортка-нындан азы кандыг-бир дааш дыңнааш, дырбаш дээри.

38. Номчунар.

Чээреннер челер маңныг амытаннар Чүгүрүк аът-биле сывырып көргөн сен бе Аңның маңынга салгын ышкаш чүгүрүктер безин четпес дээрзинге бүзүрээр сен бе Меңээ бүзүре Сен аңаа аъттыг четпес сен

М. Турчин

1. Сөзүглелге аттан тывыңар. **2.** Домактарның сөөлүнге чогуур бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бжиңер. **3.** Хөйнуң санында чүве аттарын ушта бжиңер. **4.** Чүгүрүк деп сөстүң синонимин тывыңар. **5.** Демдек ады + чүве ады тургузулгуг сөс каттыжыышкыннарын тывыңар. **6.** Чээрен дээрге кандыг амытан деп билир силер?

Домакты бижимел сайгарарының чуруму:

- 1.** Домакты номчуур.
- 2.** Кол сөс болгаш сөглөкчизин тыпкаш, адаан чогуур шыйыг-биле шыяр.
- 3.** Домак кежигүннериниң кырынга кайы чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадып бжиир.
- 4.** Чугаалаар сорулгазының аайы-биле домактың хевирин тодарадыр: медээ, айтырыг, кыйгырыг.
- 6.** Делгеренгей (ийиги черге кежигүннер бар) азы делгеренгей эвес (чүгле кол сөс болгаш сөглөкчи бар) деп айтыр.

Чижээ: *Сериин өрээлде диис удуп чыдыр* (бөдүүн, медээ, делгеренгей). *Авам чедип келди* (бөдүүн, медээ, делгеренгей эвес).

1. СӨЗҮГЛЕЛ

Утка талазы-биле харылзашкан ийи азы элээн каш домактар **сөзүглел** болур.

Сөзүглел кандыг-бир темага дүүштүр бижиттинген болур. Ол утка талазы-биле харылзаалыг абзацтардан тургустунар. Абзацты кызыл шугум-биле бжиир.

Тема (сөзүглелде кол айтырыг) болгаш идея (кол бодал) чаңгыс бүдүн уткалыг сөзүглелди тургузар.

Сөзүглелге ат турар. Ол сөзүглелдин утказын ниити кылып турар.

Тема дээрге сөзүглелде чүнүң дугайында чугаалап турары болур. Тема домактарны сөзүглел кылдыр каттыштырар.

Сөзүглелде илередир дээн кол бодалды **идея** дээр. Авторнуң чугаалаар дээн эң чугула сорулгазы кол бодалга илереттинер.

5. Аянныг номчуңар.

I. Класста чечектерни хүннүң-не суггарып турар бис. Дуруяалар ужарынга белеткени берген. Башкывыс-биле экскурсиялаар бис. Дамырак суг кылаңайнып чыткан.

II. Ынчан күс турган. Ийи дуруяа оолдарын эдертип алган ужуп турганнар. Олар улам бедип бар чорааннар. Оолдарын ужудуп өөредип турарлары ол. Удавас кыш келир. Ырак орукка амдыгааштан белеткени бергеннер-дир.

К. Кудажыныы-биле

1. Ийи бөлүк домактарның кайызы сөзүглелди, тодарадыңар. Чүге ынчаар бодап турарыңарны бадыткаңар. 2. Сөзүглелге аттан тывыңар.

☑ **Тема** — сөзүглелде көдүргөн кол айтырыг. Сөзүглелдин темалары аңгы-аңгы болур: *найырал, күш-ажыл, бойдус камгалалы, аажы-чаң (мөзү-бүдүш)* дээш оондаа өске.

Идея — сөзүглелде кол бодал. Кол бодал сөзүглелде көдүргөн кол айтырыгга хамаарыштыр илереттинген болур: бойдус камгалалы деп темалыг сөзүглел дижик, идеязы кижиги бүрүзү бойдушту камгалап, карактаар ужурлуг дээн бодал болур дээн хевирлиг.

6. Сөзүглел-биле ажыл.

Эзир чадаг кижиниң изи-биле ыдып-ла орган. Чыт улам киткээн. Кижиги ам ырак эвес. Ыт ырланмышаан, халып орган. Эзир халывышаан келгеш, ооргазында аар чүктешкилиг кижини ойтур тыртып алган... Ыт төтчеглекчи-ниң хөрээнден ийи холдап базып алган турган.

Х. Ойдан-оолдуу-биле

1. Чогаалдан үзүндүде кол бодалды илередиңер. **2.** Кол бодал кайы домакта киргенин айтыңар. **3.** Сөзүглелге аттан бериңер. **4.** Бирги домакты дүжүрүп бижээш, кол сөс болгаш сөглөкчизин шыйыңар. **5.** *Ырак, аар* деп сөстөрниң удурланышкак сөзүн тывыңар. **6.** Бердинген чүве аттарының падежтерин сөстүң кырынга демдеглеп бижииңер: *кижиниң, ооргазында, ыт, хөрээнден.*

☑ Сөзүглелдерниң хевирлери:

1. Тоожушкун. Кандыг-бир болуушкун дугайында таныштырар. Болуушкуннар дес-дараалаштыр бооп турар. Чүү болганыл? деп айтырыгга харыы бээр (болуушкуннар болгаш кылдыныглар).

2. Чурумал. Кандыг-бир чүве болгаш ооң демдектерин, шынарларын болгаш оон-даа өске онзагай талаларын чуруп (таныштырып) көргүзер. Кандыг?, кандыгыл? деп айтырыгларга харыы база бодунуң хамаарылгазын (демдээн) бээр.

3. Угаап боданыышкын. Кандыг-бир болуушкунга, ооң чылдагаанынга хамаарылга тодарадыр, бодунуң бодалдарын шынзыдып көргүзөр. Чүгө? деп айтырылгарга харыы бээр.

7. Номчуңар. Сөзүглелге аттан бериңер.

Кожамда карала диис бар. **Хөлчок** улуг тырыкы ногаан карактарлыг, шөртегер ижинниг. **Тарамык**-даа болза, сөөм чыгыы узун салдыг. Бажыңның ээлериңге ооң **эргелии**-даа аажок.

1. Сөзүглелди кайы хевирге хамаарыштырар силер? Чижек-биле бадыткаңар. **2.** Сөөм дээрге кайы хире хемчээлил? **3.** Карартыр парлаан сөстөргө чоок уткалыг сөстөрдөн тып бижип алыңар.

9. Чурукка хамаарыштыр кыска сөзүглелден чогаадып бижиңер. Кандыг сөзүглел тургузуп алганыңарны, тоожуушкун бе, чурумал бе, угаап боданыышкын бе, бадыткап чугаалаңар.

8. Номчунар. Сөзүглелге аттан бериңер.

Акым-биле ...аң бажында турдувус. Балыктаар ...ээш, Чадаана хемче базыптывыс. Хем кыдыынга чоо...шулап келдивис. Соовуста рюкзактар чүктээн оолдар чоруп олур. Балыктаар дээннери ол боор. Хемниң улуг ээреминиң дүвүнде кадыргылар оожум салдап турлар. Хүн бедигиже чедир сыырткыштап келдивис. Иелээ он алды кадыргылар шелип алган болдувус.

1. Хөй сектер орнунга чогуур үжүктерни кирип, дүжүрүп бжиңер.
2. Сөзүглелдиң хевирин тодарадыңар. Харыыңарны бадыткаңар.
3. Сөзүглелди үш кезекке чарыңар: эгези, кол кезээ, төнчүзү.

10. Номчунар.

Таакпылаары хоралыг. Чүге? Ол хоран угаан-медерел ажылын суларадыр, өкпе, чүрек аарыгларынга чедирер. Хан базыышкынын көдүрер. Кижиниң кадыкшылы кошкаар.

1. Сөзүглелдиң хевирин тодарадыңар. Харыыңарны чижектер-биле бадыткаңар.
2. Тема болгаш кол бодалын (идеяны) тодарадыңар.
3. Сөзүглелди катап номчааш, сактып бжиңер.

11. Номчунар.

Кадыргы, бел **хайнып** ойнаан
Кара-Хөлүм, **Дыттыг-Хөлүм**.
Буянный, бай угбашкы деп
Бурун шагдан **йөрээттирген**.

С. Сарыг-оол

1. Сөзүглелде чүнүң дугайында бижиттингенин (темазын) тодарадыңар.
2. Карартыр парлаан сөстөрде каш ажык үн, каш ажык эвес үн барыл, тодарадыңар.
3. *Буянный, дыттыг* деп сөстөрниң дазылын шыйыңар.
4. *Хайнып, буянный, йөрээттирген* деп сөстөрниң утказын билип алганыңарны чугаалаңар. Ол-ла сөстөрни слогтап номчуңар.

Синоним дээрge чоок уткалыг сөстөр: чүгүрүк — маңгыр, дүрген — шалыпкын, ава — ие.

Антоним дээрge удурланышкак уткалыг сөстөр: чүгүрүк — чоржаң, дүрген — оожум, ак — кара.

12. Хөй сектер орнунга чогуур үжүктөрни немеп тургаш, дүжүрүп бжиңер.

Кончуг эртелеп кара-куш оюнун...а бардым. Ийи-үш хире кара-куш мени көрүп каап...аш, ырак...ан-на ужа берди. Чүге дээрge ол эртен арай бор...ңнап, хад...мырлап келген. Соо...сумаар боорга, олар о...навааннар.

К. Аракчаа

«Кара-куш» деп темага немелде медээлерден чыып бжиңер.

13. Номчунар. Шүлүктү дүжүрүп бжип алыңар.

Адыг боду коргунчуг.

Аажок улуг дүрзүнчүг.

Чиксээр чеми элдептиг.

Чигирге ынак, чаптанчыг.

Мария Күжүгет

1. Шүлүкте чүнүң дугайында чугаалап турар-дыр? Темазын тодарадыңар. **2.** Тоожуушкун бе, чурумал бе, бадыткаңар? **3.** Карартыр парлаан сөстөрниң эгезинде үннерни шын адаңар, бжиңер.

14. Номчунар. Сөзүглелдин хевирин тодарадыңар.

Таңныыл ирей кыжын Ерёмка деп ыды-биле арыгга чо-рааннар. Хенертен ыт доктаай бергеш, ээре берген. Ытка ирей кылаштап келген: харда мырыңай чөгенчиг чаш койгунак чыткан. Койгуннуң бир холу сынык болган. Кемдээн койгунну ирей дыка кээргээн. Ирей ону кужактап алгаш, аалынга эккелген.

Койгунак боду шуут ак, чүгле кулактарының баштары кара болган. Ксюша койгунну Кара-Кулак деп адап алган. Кара-Кулак биле Ерёмка өңүктежи берген болгаш бот-боттары хөглөп ойнаар апарганнар. Койгунак бүгү кышты ажыр ынчаар бажыңга чурттап келген.

Д. Мамин-Сибиряктыы-биле

1. Сөзүглелде чүнүң дугайында чугаалап турарыл? Ооң темазын тодарадыңар. **2.** Автор бисти кандыг болзун деп турарыл?

15. «Эжишкилер» деп темага кыска сөзүглелден аас-биле тургузарын шенеңер. Эң чугула чугаалаксаан бодалыңарны илередиңер.

Сөзүглелдин адын (эгезин) тыварда, ооң темазын азы кол бодалын чугулага ап, ону кысказы-биле адаары болур.

16. Номчуңар. Сөзүглелдин темазын тодарадыңар. Аттан бериңер.

Мөңгүн-Тайганы ап көрээли. Ооң ады бодун чугаалап турар. Ооң шыпшык бажында меңги хар кезээде кажарара берген чыдар. Ол ырактан ышталчак делгемниң адаанда мөңгүнелип **көстүр**. Ол дээрге Тывада эң бедик черлерниң бирээзи.

О. Саган-оол

Карартыр парлаан сөстөр кандыг чугаа кезектерил, чугаалаңар.

Сөзүглелдин планын канчаар тургузарыл?

1. Сөзүглелди төнгөн уткалыг кезектерге чарып алыр.
2. Кезек бүрүзүнүң кол бодалын тодарадыр.
3. Кезек бүрүзүңге атты (эге) бээр.

17. Номчуңар, сөзүглелге аттан тывыңар.

Адыг оглу улчуп чорааш, ары чигириниң чаагай чыдын тынышкан. Ол чытка четтирип алгаш, чоон дытка чеде берген.

Дыттың унунда коңгул бар бооп-тур. Ары чигири оон шуут чарт хап келген. Адыг оглу олче халбактанып үне берген. Солагай холун коңгулче суп кирипкен. Коңгулдан арылар өөңейнип-ле үнгеннер. Ооң думчуун ийи ары хары угда ажыш кылган. Кулаанче та чежези кирген. Адыг оглу ыяштан аңдарлып баткаш, чиңгис кырынга час ойда барып дүшкен.

Адыг оглу шыргайже тас-арыларга үгледи алган ыңай-ла болган.

С. Хертектии-биле

Сөзүглелди катап номчуңар. Номуңар хаап алгаш, сөзүглелди дараазында план ёзугаар эдертиг кылдыр бжиңер:

1. Адыг оглунуң ары чигиринге таварышканы.
2. Дыт унунда коңгулда арыларның халдаашкыны.
3. Адыг оглунуң дезипкени.

Кажарара берген — ак кылдыр көстүр, агарар.

Коңгул — ыяшта уя.

18. Номчуңар. Сөзүглелге аттан тывыңар. Чүге ынчаар адааны-ңарны тайылбырлаңар.

Дириг амытаннарның аажы-чаңы кижиге хөй-ле чүвени чугаалап берип болур.

Геолог кижиге ыттыг турган. Бир катап ол орай кежээ столга ажылдап олурган. Чанында коляскага бичии уруу удуп чыткан. Ыды азыгда удумзурап олурган.

Хенертен ыды тура халаан. Коляскада уругнуң хөйлеңинден сегирип алгаш, эжиктен үне халаан.

Геолог дыка корткан. Ыдын калчаарай берген деп бодаан. Боозун алгаш, бажыңындан үне халып келген. Чер сирлеш дээн соонда, бажың барып ушкан. Чер шимчээшкениниң эгелээни ол.

Ыт ээзиниң болгаш ооң бичии уруунуң амы-тынын ынчаар камгалап алган.

Б. Зубковтуу-биле

1. Сөзүглелдин планын эштериңер-биле демнежип тургускаш, ооң утказын план ёзугаар аас-биле чугаалаңар. **2.** Сөзүглелдин хевирин тодараткаш, ооң чугула демдектерин бадыткаңар. Номнуң 11 дугаар арнында тайылбырны ажыглаңар.

19. Бердинген сөзүглелдер кайы хевирлерге хамааржырыл? Бодуңарның өрээлиңерни азы бойдус чурумалын сөзүглелдерге дөмейлеп, бижимел тургузуңар.

1. Ол бичежек өрээл иштинде көстүр-ле чүвө: бир шериг демир-орун, бир куу хааржак, солун шывыглыг стол, ооң чанында сандай — ол-ла.

Л. Чадамба

2. Кыштың аяс хүннериниң бирээзи турган. Дээрниң өңү чиңгир-ле көк. Хүннүң херелдеринден көдээ суурнуң бажыңнарының делгем улуг соңгаларының кылагар шилдери чайыннанып тургулаан.

С. Сүрүң-оол

ДОМАК

1. БӨДҮҮН ДОМАК

☑ Тургузуунуң аайы-биле домактар **бөдүүн** болгаш **нарын** болур.

Нарын домак ийи азы оон хөй бөдүүн домактардан тургустунар.

Чижээ: *Мен школамга ынак мен* (бөдүүн домак). *Школавыста хөй класстар бар, мээң клазымның оолдар, уруглары найыралдыг* (нарын, 2 домактан тургустунган).

142. Сөзүглелде домактарның кызыгаарын улуг сек-биле аңгылаңар.

Дээрде чаңгыс-даа булут чок акым-биле шөлге кылаштажып олур бис хенертен мурнувуста орукка хөлеге караш диди мен дүрген өрү көре кааптым **бистиң кырывыста улуг куш ужуп тур** ол дээлдиген болду черде бир-ле чүве көрүп кааны илдең хеп-хенертен олчазын теп алгаш, дээрже ужушту

1. Каш домак бар-дыр? **2.** Карартыр парлаан домакты дүжүрүп би-жээш, кол сөс болгаш сөглөкчизин шыйыңар.

☑ Кол сөс болгаш сөглөкчи — домактың **чугула кезигүннери**.

145. Бердинген домактарны баштай кыйгырыг, ооң соонда айтырыг домактары кылдыр эде тургускаш, аянныг номчуңар. Домактарның хевирин үлегер ёзугаар демдеглеңер.

Үлегери: *Школачылар маргылдаага идепкейлиг киришкен (медээ домаа). Школачылар, маргылдаага идепкейлиг киржиңер! (кыйгырыг домаа). Школачылар маргылдаага идепкейлиг киришти бе? (айтырыг домаа).*

Байырлалга бүгү класс киришкен. Даарта музейже баар бис. Өөреникчилер Кызылче экскурсиялап чораан.

143. Номчунар. Сөзүглелге аттан тывыңар. Айтырыг болгаш медээ домактарын тодарадыңар. Сөөлгү домактың кол сөс болгаш сөглөкчизин шыйыңар. Ары азы ары чигириниң дугайында немелде медээден чыып, улуг эвес шинчилел ажылындан кылыңар.

Арылар дугайында чүнү билир силер? Оларның кижиге ажык-дузазы чүл?

Арылар чечек чулуун ары чигири кылдыр хуулдулар. Ары чигири — кижиге үнелиг, дыка ажыктыг чем аймаа. Арылар чимистиг ыяштарның дүжүткүрүн база бедидер. Кижилер арының хоранын эм кылдыр ажыглап турар.

144. Аянныг номчуңар.

Спорт кижиниң күштүг, шыдамык болгаш дидим болурунга дузалаар. Ол кадыкшылды быжыглаар. Спортка ынакшыңар! Хаактаңар, конькилеңер, халыжыңар!

Сен кандыг спортка ынак сен? Домактардан чогаадыңар.

146. Бердинген сөстөр дузазы-биле айтырыг домактарындан чогаадыңар.

Арыг кирер, ном номчуур, басня шээжилээр, ыр ырлар.

147. «Төрээн Тывам» деп темага дүүштүр улуг эвес чогаадыгдан бижинер.

138. Домактарда ылгаан чүве аттарының мурнунга кандыг? чүлүг? деп айтырыгларга харыылаттыңар ийиги чергениң кижигүннерин кирип бижинер. Нарын сөстөрни адаңар. Бирги болгаш үшкү домактарда сөс каттыжышкыннарын ушта бижээш, аразында харылзаазын айтыңар.

Үлегери: *Ховуда кцштцг тракторлар черни чарып эгелээн. Сөс каттыжышкыннары: кцштцг тракторлар, ховуда чарып эгелээн, черни чарып эгелээн.*

1. Шыкта чечектер үнүп келген. 2. Тывада хемнер, тайгалар хөй. 3. Чечектерниң чыды агаарны долган. 4. Эртенден-не чаъс чаап эгелээн. 5. Улустар огородундан дүжүттү ажаап алган. 6. Ховуда тракторлар черни чарып эгелээн.

139. Бердинген сөстөр-биле домактардан чогаадыңар. арыг, кыдыынга, Олег, кадарып чораан, хой чедип келген, ооң чанынга, танывазы кижичи хоорайже, орук, баар, айтырган, Олегтен болган, оолга, ол кижичи, чигзинчиг кызыгаар, дыңнадыпкан, заставазынче, Олег тудуп алган, дайзынны, кызыгаар шериглери эр хөй, эрес-дидим, Олег, болган

Сөзүглелге аттан тыпкаш, домактарны шын тургузуп бижээ-ниңерни удур-дедир хынажыңар. *Чигзинчиг кижилер* дээрге кандыг кижилерил?

140. Номчуңар. Сөзүглелдиң кандыг хевири кирген деп бодап тур силер? Бадыткалдыг харыыдан бериңер.

Тулаада дөңгеликке пага олурган. Ымыраа ужуп чораан. Пага ону сегирип алган. Ооң дылынга ымыраа чыпшына берген. Пага ону ажырыпкан.

Чайын пагалар каяа-даа чоруур. Кыжын олар көзүлбейн баарлар. Пагалар кыжын удуй бээр.

141. Дараазында айтырыглар ёзугаар белеткенгеш, домак дугайында билип алганыңарны чугаалаңар.

1. Домак деп чүл?

2. Чугаалап турар сорулгазының аайы-биле домактар кандыг бөлүктерге чарлырыл? Домактар соонга бижик демдектерин салырын тайылбырлаңар. Чижектер-биле бадыткаңар.

3. Домактың кандыг кежигүннерин чугула кежигүннер дээрил? Чогааткан домааңарның чугула кежигүннерин адаңар.

4. Кол сөс чүнү илередирил, кандыг айтырыгларга харыылаарыл?

5. Сөглекчи чүнү илередирил, кандыг айтырыгларга харыылаарыл?

8. Сөзүглел деп чүл? Кандыг хевирлерин билир силер?

9. Сөзүглелдин темазы, идеязы деп чүл?

1. Домакка кол сөс, сөглекчи иелээ туруп болур: *Аалдың хойлары өдээнче кирип турганнар.*

2. Домакка чүгле кол сөс туруп болур: *Өдекте ачам.*

3. Домакка чүгле сөглекчи база туруп болур: *Оларны кажааже кирип турган.*

150. Номчунар. Сөзүглелде бөдүүн домактарның кол сөс болгаш сөглекчизин тывыңар.

УДААН ХУРАГАН

Ававыс читкен хураганны дилеңер дээн. Акым-биле Борбак-Тейни долгандыр дилеп-ле тур бис. Чүү-даа көзүлбес. Кежээ дүшкен. Чанар деп дугуруштувус. Мен база катап долгандыр көргүледим. Бөкпек хараган аразындан кара чүве туруп келди. Удаан хураганывыс тывылган.

2. НАРЫН ДОМАК

148. Номчунар. Бирги болгаш ийиги кезекте доматарның ылгалын айтыңар.

1. Хүн караан кара булуттар дуглапты. Хенертен суггур чаъс чаап эгеледи.

Дээрниң кыдыы чырып келди. Чаъс аязып эгеледи.

2. Хүн караан кара булуттар дуглапты, хенертен суггур чаъс чаап эгеледи.

Дээрниң кыдыы чырып келди, чаъс аязып эгеледи.

1. Кайы бөлүктө нарын домактар каш бөдүүн домактан тургустунганыл? 2. Нарын домактарда бөдүүн домактарны кандыг демдек-биле аңгылааныл?

149. Адаанда домактарны бөдүүн болгаш нарын деп ийи бөлүккө чарып бжиңер. Нарын домак иштинде бөдүүн домактарның кол сөс, сөглөкчизин тыпкаш, кызыгаарын саннар-биле аңгылап демдеглеп алыңар.

Үлегери: *Артистер суурга чедип келген (1), көрүкчүлөр чыгып турган (2).*

1. Көстүкпен аъттыг кижилерже ээрип эгелээн. 2. Аяс алгырып-алгырып номчаан, арткан уруглар бжиңип турганнар. 3. Куш төлү каяа-даа ужар, кижини төлү каяа-даа чоруур (Үл.д.). 4. Апыш-оол хүрешке бирги черни алган.

Ийи азы оон-даа хөй бөдүүн домактардан тургустунган домакты нарын домак дээр.

Нарын домак иштинде бөдүүн домактар үн аяны болгаш эвилелдер дузазы-биле каттыжар.

Үн аяны-биле каттышкан домактарны биче сек-биле аңгылаар: а, ынчалза-даа деп эвилеледер мурнунга биче секти салыр.

1. **Үн аяны (интонация).** *Шапты балды күш төдер, чалгаа кижини ажил чылзыр (Үл.д.).*

2. **Эвилелдер.** *Мен Хем-Белдири бадар мен, а оон ыңай чүү барын кым билер (С.Тока).*

151. Бердинген домактарның чугула кежигүннериниң адаан шыңыңар. Нарын домак иштинде бөдүүн домактарның кызыгаарын айтыңар.

Үлегери: *Кылын хар чаапкан (1), соок шыңгыыраан (2), хүн көзүлбестээн (3).*

Россия — бистиң төрөөн чуртувус. Ооң хүрээлеңинде хөй республикалар бар, олар шупту найыралдыг чурттап чоруур.

Кандыг-даа аймак чонда бодунуң онзагай талалары чо-руур. Тывалар сыгыртыр, хөөмейлээр, а буряттар чараш национал сам тевер.

Чоннуң найыралы быжыг, Россия — делегейде сайзы-раңгай, күштүг күрүне.

«Россияның чурттакчылары» деп төлевилелден кылыңар.

152. Дүжүрүп бижээш, домактарның чугула кежигүннериниң адаан шыйып демдеглеңер. Нарын домак иштинде бөдүүн домактарның кызыгаарын айтыңар.

Кижиниң чуртталгазы бойдус-биле сырый холбаалыг.

Бойдус чокта, кижичурттай албас. Ол биске суун бээр, агаар чокта, кым-даа дириг артпас. Ыяш-даш тудуг кылырын-га херек, эм оыттар кадык камгалаарыңга ажыктыг.

Долгандыр бойдушту кижичүрүзү кадагалаар, ооң суун хирлендирбес, кежиин төтчеглевес.

Сөзүглелдин кол бодалын тодарадып бижичер.

153. Нарын домактардан тургустунган үлегер домактарны дүжүрүп бижичер. Нарын домак иштинде бөдүүн домактарның кол сөс бол-гаш сөглөкчизин шыйыңар.

1. Даг аътты човадыр, кылык ботту човадыр. 2. Шевер кижичурттайдыр, чевен кижичурттайдыр. 3. Пар ыяш хөөлүг, бак кижичурттайдыр. 4. Будуктуг ыяшка куш чыгыр, буянын-гы өггө чон чыгыр.

Үлегер домак бүрүзүнүң утказын канчаар билип турарыңарны чугаалаңар.

154. Бердинген айтырыглар ёзугаар домактардан чогаадыңар. Домактарда ийиги черге кежигүннерниң адаан шыйыңар.

Кым? Кандыг? Кайда? Кайы хире? Чүнү? Канчалдым?
Кажан? Кым? Кайыын? Чүнү? Канчанган?
Чүлүг? Чүү? Кайда? Чүнү кылып чораан?

Домактың кол сөс болгаш сөглекчиден аңгы кежигүннерин **ийиги черге кежигүннер** дээр.

1. **Немелде.** Айтырыглары: кымның-биле? чүнүң-биле? кымны? чүнү? кымга? чүге? кымдан? чүден? кымче? чүже?

2. **Тодарадылга.** Айтырыглары: кымның? чүнүң? кандыг? чүлүг? каш?

3. **Байдал.** Айтырыглары: кайыын? кайда? кайнаар? канчаар? кажан? кайы хире?

Ийиги черге кежигүннерни шыяры:

немелде — — — — —

тодарадылга ~~~~~

байдал — · — · — — —

3. ЧАҢГЫС АЙМАК КЕЖИГҮННЕРЛИГ ДОМАКТАР

155. Домактың кандыг кежигүннерин чаңгыс аймак кежигүннер дээрил? Домактарны бижип алыңар. Домак бүрүзүндө чаңгыс аймак кежигүннерни тыпкаш, оларның кырынга айтырыгларын бижип алыңар.

1. Хемчик дургаар теректер, талдар, хадыңнар, хараганнар, чодураалар үнген. 2. Мөге кижиги буттаар, балдырлаар, шывадаар, катай кагар. 3. Ховуда ак, кызыл, сарыг чечектер эндерик үнген. 4. Чон хоорайларны, суурларны ногаанчыдып турар.

Домактың кандыг кежигүннери чаңгыс аймак бооп болур-дур? Чижектерге даянып харыылаңар.

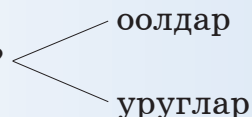

Чаңгыс сөске хамааржып чоруур болгаш чаңгыс айтырыгга харыылаар домактың кежигүннерин домактың **чаңгыс аймак кежигүннери** дээр.

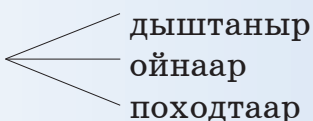
Домактың чугула-даа, ийиги черге-даа кежигүннери чаңгыс аймак бооп болур.

1. Чайын лагерьге оолдар, уруглар дыштаныр.

Кымнар дыштанырыл?

2. Олар аңаа дыштаныр, ойнаар, походтаар.

Олар чүнү кылырыл?

3. Уруглар огородка капустаны, картофельди, морковьту, огурецти хцнцц-не суггарар.

Чүлерни суггарарыл?

156. Санаан үн аяны-биле ылгап номчуңар. Чаңгыс аймак кежигүннерже айтырыглардан салыңар. Домактың кайы кежигүннери чаңгыс аймак бооп чоруур-дур?

1. Тараа шөлдеринде комбайннар, тракторлар ажылдап турар. 2. Комбайн тарааны кезер, бастырат, арыглаар. 3. Трактор черни чарат, илииртээр. 4. Ажылчыннар шөлде, огородта, садта ажылдап турарлар. 5. Олар чазын, чайын, күзүн ховуда турарлар. 6. Кызыл-тасты, арбайны, суланы тарыыр.

Тараа культуралары дугайында төлевилелден кылыңар.

157. Аянныг номчуңар. Бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижинер. Домактарны сайгарыңар.

1. Хараачыгайлар сайлыктар итпиктер чангылап келген.
2. Кушкаштар бөлдүнчүп хөөрежип ырлажып турлар. 3. Тай-

гага бис хөөрүк диин авырган көргөн бис. 4. Өвүс чазын согунаны морковьту огурецти помидорну олуртур.

Хараачыгай, сайлык, итпик, хөөрүк, диин, авырган деп чүве аттарын орус дылче очулдуруңар.

158. Номчуңар. Домактарның чаңгыс аймак кежигүннерин тывыңар. Хөй сектер орнунга чаңгыс аймак кежигүннерден немеп бижичер. Бижик демдектерин салыңар.

Үлегери: *Аът (канчаар?) кылаштаар, маңнаар, саяктаар, челер, дывылаар.*

1. Аът (канчаар?) кылаштаар маңнаар ... 2. Огородта (чүлөр?) огурец картофель ... тараан. 3. Школа чанында (чүлөрни?) хадыңнарны чодурааларны ... үргүлчү суггарып турар бис. 4. Шыкта (кандыг?) кызыл ак ... чечектер үнгүлээн.

159. Домактарны чаңгыс аймак кежигүннерлиг кылдыр делгередип номчуңар. Чаңгыс аймак кежигүннер домактарның кандыг кежигүннери болурун тодарадыңар.

1. Тайгада шиви, ... үнүп турар. 2. Уруглар алаактан кызыл-кат, ... чыып алган. 3. Диин тоорук, ... чиир. 4. Бисте дагаа, ... бар. 5. Хемнерде кадыргы, ... бар. 6. Бистин чуртувуста кижилер ажылдаар, ... эргелиг.

160. Номчуңар. Домактың чаңгыс аймак кежигүннерин тыпкаш, домактың кайы кежигүнү бооп чорурун тодарадыңар.

1. Куштар арыгларда, хөлдерде, ховуларда, дагларда чурттап турар. 2. Тывада делгем ховулар, шыргай арыглар, улуг хөлдер, шапкын хемнер хөй. 3. Уруглар чайын хемге эштир, балыктаар, дыштаныр. Малчын кижиниң ажылы кыжын-даа, чайын-даа чымыштыг.

161. Номчунар.

ИЙИ ЧУРУКЧУ

1. Кыш биле час таваржы берип-тирлер эвеспе. Олар кайызы эки чуруурул деп маргыжа бергеннер.

2. Кыш даглар, шынаалар кезип чоруп-ла чоруур.

3. Оожум, дааш чок базып-ла чоруур. 4. Хадыларны, шивилерни хар тон-биле каастап каан. 5. Ыяштар адаанда харда кыш хээ чуруп каан. 6. Ында койгуннуң, дилгиниң, бөрүнүң, адыгның истери бар. 7. Арыгда алаактың харын күшкүлдер, кара-куштар, диинчер таптап каавыткан. 8. Хүнге хар бүлдеңнээн, кылаңнаан чыдар.

9. Ажылче өске чурукчу — час кирипкен. 10. Шарланнарга, теректерге час мөңгүн сыргалар кедиргилепкен. 11. Ак, сарыг, көк чечектер чажыпкан. 12. Алаакта чодураалар, долааналар чечектелип келгилээн.

Г. Скребицкийниң биле

1. Ийи чурукчунуң аттары кымыл? 2. Силерниң бодагыңар-биле кымның чуруу чараш болганыл? Чүге ынчаар бодап тур силер? 3. Сөзүглелде чаңгыс аймак кежигүннерни адаңар. 4. 4, 6, 11 дугаар домактарда чаңгыс аймак кежигүннерни ушта бижээш, домактың кандыг кежигүннери бооп чоруурун тодарадыңар.

162. Номчунар.

Чамдык кижилер аң, куш көрүп кааш, өлүрерин бодаар. Ол — кончуг бак чаңчыл. Бойдусту кижини камгалаар, хумагалаар херек. Бойдуста херек чок чүве чок. Ынчангаш чүгле бистиң чуртувуста эвес, харын бүгү делегейде ховартаан, камгалалдыг аңнарны, куштарны даңзылаар Кызыл дептерни тургускан. Кызыл дептерже бистиң Тывадан ирбиш, кызыл бөрү, кундус, маны, чээрен, хову эзири, шилен, даг казы, те, орлан киир бижиттинген.

Келир үениң салгалыңга элбек, байлак төрөөн бойдузувусту олчаан дамчыдып бээр хүлээлгелиг бис.

1. Сөзүглелге аттан тывыңар. Оон чүнү билип алдыңар? 2. Чаңгыс аймак кежигүннерни бөлүктөп ушта бжиңер.

Чаңгыс аймак кол сөстөр: ...

Чаңгыс аймак сөглөкчилер: ...

Чаңгыс аймак ийиги черге кежигүннер: ...

Чуруктарны топтап көргөш, ховартаан, камгалалдыг дириг амытаннарның аттарын бижээш, сактып алыңар.

4. ЧАҢГЫС АЙМАК КЕЖИГҮННЕРНИҢ ХОЛБАЖЫР АРГАЛАРЫ

163. Номчуңар. Домактарда чаңгыс аймак кежигүннерни тывыңар.

I. Дөрткү классчылар чонга ачы-буян чедиреринге идеп-кейлиг киришпишаан. Олар күш-ажылдың хоочуннарынга, пенсионерлерге дузалажып турар.

II. 1. Ай чырыдып турар, ынчалза-даа чылытпас. 2. Шөл-де болгаш огородта ажыл эгелээн. 3. Школа картофель биле капуста олуртур. 4. Моортай хүндүс удуур, а дүне аңнаар.

Ийиги кезээн дүжүрүп бижээш, чаңгыс аймак кежигүннерни холбаштырып турар эвилелдерни демдегледип алыңар.

Домактын чаңгыс аймак кежигүннери: 1) үн аяны-биле; 2) *ийикпе, азы, болгаш, база, биле, а, ынчалза-даа* деп эвилелдер-биле каттыжар.

164. Номчуңар. Кайы домактарда чаңгыс аймак кежигүннер үн аяны-биле, кайыларында эвилелдер-биле холбажып каттышканын чугаалаңар.

1. Сыын — мөге, күштүг, улуг, чаагай аң. Ол калбак болгаш терең хемни безин эштип кеже бээр. Бо улуг аңның ынак чемижи — чаат биле чочагай. 2. Кыжын аъттарны сула, арбай, шишкинди, сиген, картофель, морковь-биле чемгерер. Чүгүрүк болгаш шыдамык аъттарны мунуш аъттары дээр. Чамдык аъттар чөрүү, ынчалза-даа өөрениичел.

165. Номчуңар. Чаңгыс аймак кежигүннерни тывыңар. Оларның кандыг арга-биле каттышканын тайылбырлаңар. Бижик демдектерин салганын хайгаараңар.

1. Чазын баштай кара-баарзыклар, хамнаарактар ужуп кээр. 2. Хөглүг болгаш найыралдыг ажылдаңар. 3. Башкылар биле өөреникчилер чаа тудугга ажылдааннар. 4. Бис кино барбайн, а концерт көрүп чордувус. 5. Автобусче уруглар халчышканнар, ынчалза-даа четпээннер.

Үн аяны-биле холбажып каттышкан **чаңгыс аймак кежигүннерниң** аразыңга биче сек салыр: **Көк-кат, киш-кулаа, кызыл-кат элбек үнген.**

А, ынчалза-даа деп эвилелдерниң мурнунга биче сек салыр: *Моортай удуп чыдар ышкаш, ынчалза-даа күскени көрүп чыдар.*

Домактың чаңгыс аймак кежигүннериниң аразынга *биле, база, болгаш* деп эвилелдер турда, биче сек салбас: *Эртинe биле Чаш-оол ырлашкан.*

166. Бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижиңер. Сөглечилерни тыпкаш, оларның адаан шыйыңар.

1. Хепти чуур базар. 2. Уруглар хаактап конькилеп турарлар. 3. Тарааны чайын суггарар кадарар. 4. Кижиде ажилдаар өөренир дыштаныр. 5. Бажың иштин аштаар чүлгүүр агаарладыр.

167. Баштай чаңгыс аймак кол сөстүг, дараазында чаңгыс аймак сөглечилиг, ооң соонда чаңгыс аймак ийиги черге кежигүннерлиг домактарны номчуңар. Бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

1. Шөлдерге болгаш шынааларга чайын хөй чечек үнүп келир. 2. Киоскиге ном, журнал, солун болгаш чуруктар садыглаар. 3. Авам биле ачам аалда хой кадарып турар. 4. Уруглар чарышкан, хүрешкен болгаш бөмбүктээн.

168. Бижип алыңар, салдынмаан биче сектерни салыңар, эвилелдерни төгериктей шыйыңар.

1. Арыгда хадыңның болгаш талдың мочургазы частып келген. 2. Күштүг хат келген ынчалза-даа булутту таратпады. 3. Часкы чаашкын шимээрге кудуп туруп берген. 4. Мен арыг кирбейн а даг үнүп чордум. 5. Коңгар кончуг далашкан ынчалза-даа автобустан озалдап калган.

Бирги домактың сайгарылгазын кылыңар.

169. Номчуңар. Домактарда биче сектерни салган ужурун тайылбырлаңар.

1. Бистиң улус бодунуң Төрээн чуртунга ынак, ону камгалап турар. 2. Кызыгааржылар чурттуң кызыгаарын дүне болгаш хүндүс-даа камгалап турарлар. 3. Бистиң чуртувус

тайбыңны күзээр, а дайынны күзевес. 4. Школачылар чүгле өөренип турбас, а улуг улуска база дузалажып турарлар.

170. Ылгаан сөстөргө немей элээн каш чаңгыс аймак кежигүннерден немей бжиңер. Херек черлерге биче секти салыңар.

1. Бистиң арывыыста **хадың**, ..., ... өзүп турар. 2. Чайын арыгдан **инек-караа**, ..., ... чыып алыр бис. 3. Диин **тоорук**, ..., ... чиир. 4. Металл аймаанга **коргулчун**, ..., ... хамааржыр. 5. Шөлде **арбай**, ..., ... үнүп турар. 6. Уруглар **ырлажыр**, ...

171. Айтырыгларга харыылавышаан, чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактар тургузуңар.

Үлегери: *Кижинек, хаван, өшкү азырап турар.*

1. Кижинек кандыг малдар азырап турарыл?
2. Малдар кижиге чүнү берип турарыл?
3. Гаражта кандыг машиналар барыл?
4. Бистиң арга-арыгларывыста кандыг ыяштар үнүп турарыл?
5. Тывада чүү деп хемнер агып чыдарыл?
6. Хемнер, хөлдерде чүү деп балыктар барыл?
7. Аътты чүнүң-биле чемгерерил?

Харыы домактарда чаңгыс аймак кежигүннерниң чүге чаңгыс аймак бооп чоруурун бадыткаңар.

172. Одуруг бүрүзүндө сөстөрни чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактар кылдыр тургузуп бжиңер.

ногаарарган, болгаш, ховулар, арыглар
агаар, самолёт, аяс турган, ушпаан, ынчалза-даа
Анай, Кара-Кыс, эки, биле, өөрөнгө

173. Хөй сектер орнунга чаңгыс аймак кежигүннерни болгаш эвилелдерни кирип, домактарны бжиңер. Салдынмаан биче сектерни салыңар.

1. Бис машинага болгаш ... олуруп чордувус. 2. Мен ма-

шинага эвес а ... олуруп келдим. 3. Мен аьтты эвес ... мунуп келдим. 4. Бис алаакка ... селгүүстеп чордувус. 5. Бис өрээл аштап ... турдувус.

174. Номчуңар. Биче секти каяа салырын аас-биле тайылбырлаңар.

1. Артыш биле Анай-кыс саазындан самолёт вертолёт ракета кылып алганнар. 2. Күзүн болгаш чазын уруглар школа болгаш интернат чанынга ыяштар чадаң үнүштер олуртуп турарлар. 3. Чайын ыяштар чадаңнар болгаш чечектер кудумчуну каастап турар. 4. Дырбааш ширбииш болгаш хүүрек-биле херим иштиниң богун аштап каан. 5. Чайын оолдар хемден хөөлбектен ала-бугалар шортаннар кадыргылар тудуп ап турарлар.

Домактарда чаңгыс аймак кежигүннерниң айтырыгларын тодарадыңар.

175. Аянынг номчуңар.

ТУРИСЧИ МЕН

Оран-чуртум эргип кезиир
Олут орбас турисчи мен.
Арга, ховум мени чайгаар
Аьттанырын кыйгыра бээр.

Чүктер айтыр компазым,
Чурук тыртар аппаратам,
Альбомнарым, карта-чуруум —
«Аңчы чепсээ» шуптузу ол.

Үнелиг даш, алдын-мөңгүн
Үүжезин чиндип тыпчыр,
Кедизинде барза-барза,
Геолог боор турисчи мен.

Ч. Чүлдүм

неринде ээрлип чыдар ээремнери болгаш остар адаан бакылай бээр болзуңза, эң улуглары дүвүндө, шала ортумактары ооң үстүндө, хензиглери эң кырында таваар салдап чоргулаар.

Э. Кечил-оол

1. Сөзүглелдин кол бодалы чүл? **2.** Чаңгыс аймак кежигүннерни ушта бжиңер. **3.** Нарын сөстөрни ушта бжиңер. **4.** Ийиги домакта кол сөс болгаш сөглөкчини ушта бжиңер. Дылдың кандыг чурумалдыг аргазын автор ажыглаан-дыр?

179. Номчуңар. Биче сектерни каяа салырыл? Чүгө? Бадыткаңар.

Уну чолдак ынчалза-даа чокпак терекчигештер чодураалар чадаң каттар сывы. Оларны шөлгө хувааганын ёзугаар олуртуп эгелээннер. Артык шимчээшкин болгаш сөс-даа чок. Уруглар оолдарның дерлиг арыннарынга кара довурактың хоюг бурулаажы хонувуткан. Опай-оол биле Эртине хөй дөс инек-караа ыт-кады олуртканнар.

Опай-оолдуң отрядының олурткан улуг болгаш чадаң ыяштары катай-хаара сезен беш дөс чедип турган.

К. Чамыяңны-биле

Ос — хемде сугга тырлы берген ыяштар.

Ээрем — сугда терең чер.

Шудургу — кызымак.

Хуваар — үлээр.

180. Номчуңар. Пландан тургускаш, эдерти чугаалаңар. Үзүндүгө аттан тывыңар. Азас хөл Тываның кайы кожуунунда турарыл?

Азас-даа байлак-ла! Балык дээрге санап четпес: бел, мыйыт, кадыргы, шортан, ак-балык, седис, ала-буга, мезил, кызыл-адак, шереш.

Азасты долгандыр кандыг-даа аңга таваржыр силер: адыг, сыын, мыйгак, буур, булан, элик, хулбүс, койгун, бөрү, дилги, морзук, чекпе, дырбактыг, ирбиш, кара болгаш сарыг кундус, киш, диин, кырза, күзен, хөөрүк.

Кушту канчаар сен, үй-түмөн: калчан баштыг, алдын-сарала оңгуктардан эгелээш, кас, өдүрөк, дуруяа суглар бяңгылыг ырлажып тургулаар. Арга-сынының куштары кара-куш, күртү, күшкүл дээрге Азастың бир хөй байлаа ол. Эзирден эгелээш, хартыга, балыкчы, шишкиш, үгү, дээлди-ген, межерген дигилээн араатан куштар хөл кырында шүүр-гедеткен ужуп тургулаар.

Л. Чадамбаныы-биле

Силерниң чурттап турар чериңерде кандыг-кандыг аңнар, куштар барыл? «Төрээн черим аң-мең, куштары» деп төлевилелден кылыңар.

182. Чурукту кичээнгейлиг көрүңер. Чүнү чураанын чогаадып чугаалаңар. Пландан тургускаш, чурукка дүүштүр «Аргага чорааш» деп чогаадыгдан бижирер. Бижимел ажылга чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактардан кириңер.

- 1) Бир-ле аргаже каттаар дээш...
- 2) Арыгга эки-ле!
- 3) . . . . .
- 4) . . . . .

181. Чаңгыс аймак кежигүннер-биле домактардан чогаадыңар.

1. Чырып турар, ынчалза-даа чылытпас. 2. Дилээннер, ынчалза-даа тыппааннар. 3. Озалдавады, а өйүндө келди. 4. Огородта болгаш садта. 5. Черлик хаван биле адыг.

1. Домактың кандыг кежигүннерин чаңгыс аймак кежигүннер дээрил? Чижектер-биле бадыткаңар. 2. Чаңгыс аймак кол сөстөр, чаңгыс аймак сөглөкчилер, чаңгыс аймак ийиги черге кежигүннер кирген 1—1 чижектерден чогаадып бжиңер. 3. Чаңгыс аймак кежигүннер аразында чүнүң дузазы-биле каттыжарыл? 4. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарга бижик демдектерин салырын тайылбырлаңар.

ДОРТ ЧУГАА

 Өске кижиниң чугаазын өскертпейн дамчыдарын **дорт чугаа** дээр. Чижээ: *Авам мынча деп чагыыр чораан: «Улуг сеткил багай. Чалгаа чорбас, кежээ чоруур».*

Дорт чугааны кавычка иштинге улуг үжүк-биле эгелеп бжиир. Дорт чугааның мурнунда авторнуң сөзүнүң соонга ийи сек салыр.

183. Үн аянын сагып, рольдап аянныг номчуңар. Карартыр парлаан домактарда кымның чугаазы кирген-дир, тодарадыңар. Өске кижиниң чугаазын бижик демдээ-биле канчаар ылгаанын тайылбырлаңар.

Уя чанынга оолдар сайлыктарны көрүп кааннар. Олар өөрүп, амырап алгыржы бергеннер: **«Сайлыктар! Сайлыктар чанып келген!».**

Алаакка ак койгун үне чүгүрүп кээп-тир. Төш кырынга олура дүшкөш, өрү-куду көргүлээр-даа. Койгунчук боданган: **«Час-тыр, час моорлап кээп-тир».**

«Чаптанчыын көрөм, хөөрүктүң!» — деп, эжим магадап чаптай-дыр.

1. 1-ги бөдүүн домакта чүнүң дугайында чугаалап турар-дыр?
2. 4-кү домактың утказын тайылбырлаңар. 3. Домактың кайы кезээнде чугааны дорт дамчыткан-дыр? 4. Адаанда дүрүмнү номчааш, айтырыгга харыылаңар. Чугааны өскертпейн дамчыдарын чүү дээр-дир?

184. Номчуңар. Дорт чугааны утказының аайы-биле аянынг номчуңар. Дорт чугааны кым чугаалаан-дыр, чижек ёзугаар кыдырааштарга бижип алыңар.

Үлегери: 1. *Ээзи.*

1. Ээзи үнүп келгеш, кастарын кыйгыргылаан: «Ак-ак кастарым, бора-бора кастарым, чанар-чанар!» 2. А кастар моюн-нарын шөйүпкеш, харыылааннар: «Чанар хөңнүвүс чоктур, биске маңаа-даа эки-дир!» 3. Кадарчы чугаалангылаан: «Малыңарны делгем шынааже үндүрүңер!» 4. Бис дуруяадан айтырдывыс: «Кайда чер эки-дир?». 5. Ол ужуп ора, харыылай-дыр: «Төрөөн черинден дээреси чок-тур!».

Дорт чугаалыг домактарны схема-биле көргүзүп болур: **А** — авторнуң сөзү, **Д** — дорт чугаа. 1. *М. Горький мынча дээн: «Уруглар — черниң каас чечектери».* Схемазы: **А:** «**Д**». 2. *Авам кыйгыра-дыр: «Бээр кээп, чемнениңер!»* Схемазы: **А:** «**Д!**»

185. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуңар.

Кырган ирей шөлге чорааш, матпадак уязы тып алган. Ында чөгенчиг матпадакчыгаштар бар болган.

Кежээ ирей уя дугайында бичии оглунга чугаалаан: «Бичии уя тып алдым. Ында дыка-ла хөй чаш чүвелер бар, олар мырыңай чөгенчиг, үвүргей, чаптанчыы кончуг!»

Бичии оол химиренип айтырган: «Оларны чүге меңээ эккеп бербедиң?» Оолдуң үнү ыгламзырап турган. Ирей мынча дээн: «Мен оларны эккээр бодаан мен, ынчалза-даа оларның иези меңээ бербеди».

Бичии оол кезек бодангылаан, оон оожургай берген.

1. Оолдуң болгаш ирейниң чугаазын кандыг чугаа дээрил? 5. Сөзүглелди башкы адап бээрге, бижик демдектерин сактып бжиңер. 6. Бижип алганыңарны ном-биле шүүштүрүп хынаңар, бодуңарга демдектен салыңар.

Чөгөнчиг — харык чок, бичии.
Химиренир — сымыраныр.

Чаптаар — чарашсынар.
Үвүргей — өгбегер.

187. Бердинген сөзүглелди улаштыр чогаадып бжиңер. Дорт чугаалардан кириңер.

БИР-ЛЕ ХҮН...

Аяс хүн болган. Хүн хаарып-ла турган.

Чаагай хүнге шерги өөрүп, шурагылап чораан. Шыйлашкын кургаг довуракта кастынып чыткан. Ол изиг хүнге хорадап чыткан...

186. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуңар. Салдынмаан бижик демдектерин кирибишаан, дүжүрүп бжиңер. Адаанда айтырыгларга харыылаңар.

НАЙЫРАЛ

Мен 4-кү класста өөренип турар мен. Бистиң клазывыста янзы-бүрү аймак сөөк уруглар бар. Узунзаков Олча — хакас оол, Тингеева Күннэй — якут уруг, Катунина Алтын-Чачак — алтай уруг, Канзарян Левон — армян оол, Сарыглар Аңчы — тыва оол дээш оон-даа өске уруглар бар.

Класска дыка хөй байырлалдар эртип турар. «Төрээн дылдар» хүнүн уткуштур уруглар чогаадыг бижээннер. Тингеева Күннэй мынча деп бижээн Мээң дылым түрк дылдар бөлүүнге хамааржыр. Канзарян Левоннуң бодалы мындыг Дылывыстың ачызында армян деп тускай нация бис. Төрээн дылынга тыва кижии ишти-хөңнүн илередир, чону-биле чугаалажыр — деп, мен бижидим.

Найыралдыг болурга, эки. Найырал хаядан быжыг.

Лидия Ооржак

1. Сөзүглелдин темазын тодарадыңар. **2.** Кандыг кол бодал сөзүглелде киргенил? **3.** Кол бодал кирген домактың адаан шыйып алыңар.

188. Сөзүглелди очулдуруңар.

СТОЛИЦА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА

Город Кызыл — столица Республики Тыва. Раньше столицей древней Тувы был Самагалтай. Позднее в местечке Хем-Белдири был построен город Белоцарск. Он и стал столицей Тувы.

После победы Великой Октябрьской революции город получил новое название Кызыл — что значит «красный». Он пережил и увидел многое за свою историю.

Народный писатель Тувы, почётный гражданин города Кызыла Монгуш Борахович Кенин-Лопсан сказал: «Любите свой город, берегите его памятные места!».

1. Сөзүглелди очулдурарда, кылыр ажылыңарның планын тургузуп алыңар. Чижээ: а) *Сөзүглелди номчуур.* б)... в) ... **2.** Черлер аттарын ушта бжиңер. **3.** Кызыл хоорай дугайында төлевилелден кылгаш, эштериңерге таныштырыңар.

189. Чогуур черлерге ийи секти болгаш кавычкаларны салбышаан, дүжүрүп бжиңер. Домактарның схемазын шыйыңар. Домактарда чүве аттарын айтыңар.

1. Дээрде хамнаарак далбаңнап ырлап турду Бисте чалыгы час чаа келди! **2.** Пага олура, өдүректерден айтырган Силер дүрген чоруптар силер бе? Өдүректер алгырышкан Удавас, удавас! **3.** Бора-хек ыглап орган Оолдарым кайда чоор?

190. Бердинген схема ёзугаар домактан чогаадыңар.

А: «Д?».

А: «Д».

А: «Д!»

1. Дорт чугаа деп чүл? **2.** Дорт чугааны канчаар бжиририл? **3.** Дорт чугаага кымның сөзү туруп болурул?

ДИАЛОГ

Ийи азы оон-даа хөй кижиниң аразында чугааны **диалог** дээр.

Диалогка кижі бүрүзүнүң чугаазын абзацтан эгелеп бижиир болгаш ооң мурнунга тире салыр.

191. Номчуңар. Чугаада каш кижі киржип турар-дыр? Рольдап аянынг номчуңар.

Кырган-ачазы Омакка аажок хөөрээн:

— Чаа, Омак, ам сээң-биле бис ийиге кылыр ажыл бар апаарды. Бажың чанында дыттарда кончуг чараш аңчыгаш чедип кээп-тир. Ону азырап, кыш ажырап бис.

— Диинче, кырган-ачай! Кайда көрдүң?

— Даштыгаа агаарлап чорааш көрдүм.

— Ол диинни туткаш, бажыңга эккеп алыылы.

— Ээ, Омак, ынчап болбас! Арга-арыгга өскен амытанны тутпас.

— А тудуп албас болза, канчап азыраар бис?

— Ажырба-ас, оглум! Ол диинге чем аппарып каап турар бис. Хүннүң-не.

Х. Ойдан-оол

192. Сөзүглелди рольдап номчуңар. Каш кижі чугаалажып турар-дыр? Болуушкун кажан болуп турган деп бодаар силер? Харыыңарны сөзүглел-биле бадыткап чугаалаңар. Карартыр парлаан сөстүң шын бижилгезин кылыңар.

...Чедип келдим. Дөңгүр баштыг, кызыл-даван, көк хөй-леңинде чонар-даштан чазап кылгылаан өөктерлиг, улуг кижиниң колун курун куржанган оол олур. Бопугур чаактары хүнге кылаңнаар, марбыгыр холдары-биле чеп-аргамчының ужундан так тудуп алган.

- Адың кымыл? — дидим.
- Арбаккай.
- Аваң бар бе?
- Кулууп аштап турар.
- Харьң кажыл?
- Беш — дигеш, салааларын сарбайты.
- Ачаң чүнү кылып турарыл?
- Ачам дайылдажып турар.

М. Кенин-Лопсан

193. Номчунар.

ЧАГАА

...Анайбан угбай клубтуң эжиин шоочалап кааш, мендиге буянны кончуг көрнүп келди...

— Ыттарның ээргизин. Силерни бажыңыңарга чедирип каайн! — деп сагыш човай бердим...

— Бис даады чүктенчип чоруур иешкилер бис. Бо болза ашаамның сөөлгү чагаазы-дыр, кыйгырып бээйт, дуңмам! — ынча дигеш, хойнундан үш-булуңнай сып каан хаптыг, адресин кара карандаш-биле бижип каан чагаа тутсупту...

«Ровно хоорайны немец эжелекчилерден хостаарыңга белеткенип тур бис. Шиитпирлиг тулчуушкунче кириптериниң мурнуу чарыында бо чагааны шыйбактап ор мен. Авамны сактып ор мен. Сени сактып ор мен. Мен чоғумда төрүттүнген оглумну кончуг көрүксеп ор мен... Чеде бээр мен. Мээң тутчуп турган клувумга кады кинолаар бис. Оглувус эдertiп алгаш, клубтап тургай бис аан. Мени манап ораp силер иешкилер» деп номчуп чорумда, Сарыглар Анайбан угбайның ишкиртинген үнү дыңналы берген...

М. Кенин-Лопсан

1. Сөзүглелде диалог бар деп бадыткаңар. **2.** Кажан болган болуушкун дугайын бижээн-дир? Темазын тодарадыңар. **3.** Үзүндүнү номчууру-

нарга, силерниң сагыш-сеткилиңерге кандыг байдал артып каар-дыр? Ук байдалды илереткен чижекти сөзүглелден тып харыылаңар. **4.** Сууруңарда, кожуунуңарда тыва эки турачы маадырлар дугайында медээден бижичер.

194. Номчуңар. Диалогка бижик демдектерин салбышаан, бижичер. Улаштыр 2-3 домактан чогаадыңар.

Чүнү кылып чордуңар, уруглар? Экскурсиялап чордувус. Кайнаар? Часкы арыгже. Кымның-биле? Башкывыс Долзат Доржуевна-биле.

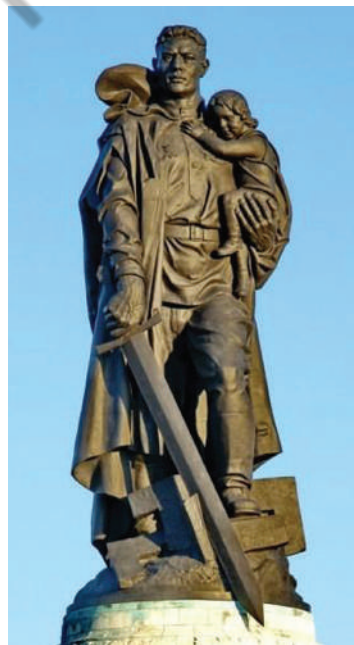
Эки турачы, маадыр.

196. Номчуңар. Сөзүглелге аттан тывыңар. Хуу чүве аттарын ушта бижичер.

Берлинде совет дайынчыларга күчү тен тураскаал туруп турар. Кончуг улуг гранит даш кырында совет солдаттың хүлер хевири бедип үне берген. Дайынчы оң талакы мөчөк шыңганнарлыг холунда селеме тудуп алган. Солагай холу-биле ол чаш уруг көдүрүп турар.

1945 чылдың **Май бирниң** дүнесинде **Совет Армияның** сержантызы, амы-тынынга айыылдыг турдала, ийи харлыг немец кыс уругнуң амызын камгалап алган.

Фашизмден бодунуң **Төрээн чуртун** болгаш өске-даа чурттарны камгалап алган чоннуң маадырлыг күчүзүн тураскаал кайгамчык эки көргүзүп турар.

1. Бердинген сөстөрниң чоок уткалыг сөстөрүн (синонимин) тывыңар: *күчүтен, селеме, күчү.* **2.** Берлинде совет дайынчыларга тураскаал дугайында медээден тып, таныжыңар. **3.** Карартыр парлаан сөстөрниң шын бижилгезин сактып алыңар.

195. Өөреникчиниң кырган-авазынче бижээн чагаанзын номчунар.

ЭРГИМ КЫРГАН-АВАЙ!

Сээң чагааңга харыылап олур мен. Эки өөренип тур мен.
Орус дылга, санга болгаш күш-ажылга беш болгулаан мен.

Бистиң школавыс суурнуң ажылынга дузалажып турар чүве. Бодум эштерим-биле школа девискээринде болгаш садта күзелдиим-биле ажылдап тур мен. Кудумчуда ыяштар болгаш чечектер база ажаап турар бис. Бистиң кудумчувус тергиин-не чараш апарган!

Кадык тур сен бе, кырган-авай? Кажан чедип кээр кижии боор сен? Сени сакты бердим ышкажыл, дүрген чедип келиңерем, кырган-авай!

Уйнууң Ай-Херелден.

1. Сөөлгү абзацта домактарда бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар. **2.** Эжиңерге азы өске бир кижиге чагаадан бижиңер.

197. Номчунар.

ТЫВА ЭКИ ТУРАЧЫЛАР

Ада-чурттуң Улуг дайынының кадыг-дошкун оттуг чылдарының үезинде Тыва Арат Республиканың чону «Бүгү-ле күштү фронтуже!» деп кыйгының адаа-биле чурттап турган. Маадырлыг Кызыл Шеригге ачы-дуза чедиреринден аңгыда, ок-боозун холга туткаш, эжелекчи фашистерни чылча шаварынга Тываның эки турачы аъттыг шериг эскадронунуң дайынчылары дайын шөлүңге маадырлыг тулчуп турганнар.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбас ужурлуг. Чаңгыс кижиниң амыдыралы, ооң намдар-төөгүзү бүдүн чоннуң, үениң төөгүзү-биле ханы холбаалыг болгай. Дайынче аъттанган тыва эки турачылар дугайында келир салгалга таныштырар ужурлуг бис.

Украинаның Ровно Дубно хоорайларда Деражно суурда тыва эки турачылар кудумчулары бар.

1. Хуу чүве аттарын ушта бжиңер. 2. Бээриниң падежинде чүве аттарын ушта бжиңер, кожумаан айтыңар. 3. Дефистеп бжиир нарын сөстөрүни ушта бижээш, дазылын шыйыңар. 4. Сөөлгү домакта салдынмаан бижик демдектерин салгаш, дүрүмүн сактып чугаалаңар. 5. Сөзүглелдин темазын тодарадыңар.

198. *Диалог* деп чүл? Диалогка бижик демдектерин салырын тайылбырлаңар. Чаныңда оран эжиң-биле сүмелешкеш, бир темага диалогтан тургускаш, эштериңерге чугаалап бериңер.

Камгалал, тиилелге.

АДАЛГА

199. Темалыг бөлүк аайы-биле домактарны аянныг номчуңар.

1. Дуңмазын Балда суйбавышаан, чугаалай-дыр: «Мээң ынак дуңмам, турупкан-дыр сен, күжүрүм! Дыштан, төрөл!»

2. Алдын балык чалынгаштың туруп берип-тир: «Шак бо далайымче мени салам, садызыңга чүнү күзей-дир сен, сагыжыңны хандыр бээр мен, кырган».

3. Ашак чанып келгеш, кадайыңга аажок солун балыын хөөрөп берген: «А мен бөгүн балык тудуп алдым, анаа эвес, алдын балык болду, кадай».

А. Пушкин

Домак бүрүзүндө чугааны кым дыңнаар-дыр?

Чугааны дыңнаар кижиниң адын илередир сөстү азы сөс каттыжыышкынын **адалга** дээр.

Аас чугаага адалганы тускай ылгаар, а бижикке биче сек-биле аңгылап бжиир. Чижээ: **Угбай**, эки чедип аар сен! Силерже, **эштерим**, медээни дамчыдыптар мен. Эдертип алам, **ачай**.

200. Номчуңар. Диалогта каш киж и киржип турар-дыр, тодарадыңар. Бижик демдектерин тайылбырлаңар.

Бистиң аравыста чугаа-соот чайгаар-ла куттула берди:

- Кажан үндүңер, акый?
- Дүүн.
- Кандыг өөренип тур сен, Аяс?
- Эки-ле.
- Саяна, сен чүге ыгт чок олур сен?
- Аяс-биле баштай чугаалажыңар, акый.

Адалгаларны тыпкаш, бижик демдектерин тайылбырлаңар.

201. Номчуңар. Бирги домак сорулгазының аайы-биле кандыг домак-тыр? Ол домакты дүжүрүп бижээш, катаптаан адалганың адаан шыйып алыңар.

Барабанчы, барабанчы,
Барабаның дыңзыг хак!
Омак, хөглүг ооң үнү
Оруувусту үдезин.

Е. Танова

202. Домактарны аянныг номчуңар. Адалгаларны тывыңар. Бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

1. Шулуу эжинден дилээн: «Чаңгыс черлик кодандан тудуп аалам, эжим». Эжи аңаа харыылаан: «Шулуу, тайганың кандыг-даа аңын чөпшээрел чок тудуп болбас».
2. Башкы бөлүк өөреникчилеринден айтырган: «Оолдар, бөгүн ферма баар бис бе азы арыг кирер бис бе?» Уруглар бир дем харыылаан: «Фермаже, башкы. Фермаже!»

Дорт чугаалыг домак бүрүзүнүң схемазын шыйыңар.

203. Диалогтар, адалгалар кирген домактарлыг сөзүглелден чогаадып бижичер.

7. СӨС ТУРГУЗУУ. КОЖУМАКТАР.

78. Дараазында катаптаашкыга онаалгаларны күүсет.

а) Бердинген сөстөрнү падежтерге өскерттип бжиңер. Падеж кожу-мактарын дөрт булуңнуг (□) демдек-биле шыйып алыңар.

Тараа, шет.

б) Хөй сектер орнунга хөйнүң санының кожумактарын немеп бжиңер. Кожумактарын шыйып алыңар.

Үн... , уруг... , бызаа... , тыва... , дыт... , карак..., боова... .

в) Бердинген сөстөргө арын кожумаан немеп бжиңер. Кожумакта-рын шыйып алыңар.

Мээң ава...

Бистиң ава...

Сээң ава...

Силерниң ава...

Ооң ава...

Оларның ава...

г) Домактарның сөстөринде чедир салдынмаан үе кожумактарын немеп бжиңер. Өскерттиге кожумаан шыйып алыңар.

Ам чаа улуг хат эрте бер... . Акым меңээ бо номну дүүн бер... . Удавас суурувуска артистер кел... .

79. Аянынг номчуңар.

Өртемчейде бистер ышкаш,

Өөрүшкүлүг төлдер чок.

Улус-чонну салгаары —

Улуг үүле бистерде.

1. Ылгаан сөстөргө айтырыглардан салыңар. **2.** *Өөрүшкүлүг, төлдер* деп сөстөрниң дазылдарын, кожумактарын тывыңар. **3.** *Үүле* деп сөске чоок уткалыг сөстен тывыңар.

80. Бижип алыңар.

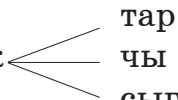
1. **Балыкчы** хөй олчалыг болган. 2. **Балыкчының** хемезинге олурдувус. 3. **Балыкчылар** дидим болгаш хөглүг улус.

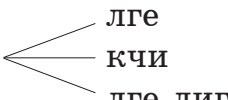
1. Ылгаан сөстөрнiң дазылын тыпкаш, шыйыңар. Дазылдар соонда кожумактар каш-тыр, адаңар. 2. Ылгаан сөстөргө айтырыглардан салыңар.

Дазылдың соонга немежир сөстүң уткалыг кезектерин **кожумактар** дээр. Чижээ: *хөөмейжи* (*хөөмей* деп сөске **-жи** деп кожумак немежирге, кижиде уткалыг апаар), *хемнер* (*хем* деп сөске **-нер** деп кожумак немежирге, хөй хем деп уткалыг апаар).

81. *Балык*, *тииле* деп сөстөргө схемада кожумактарны немевишаан, одуруглай бижип алыңар. Сөс бүрүзүнүн утказын тайылбырлаңар.

балык тар
чы
сыг

тииле лге
кчи
лге-лиг

Чаңгыс дазылдыг укталган сөстөрнi төрөл сөстөр дээр.

82. *Чыры* деп дазылдыг төрөлдешкек сөстөрнi көрүңер. *Төрөл* сөстөрнiң дазылын шыйыңар.

чырык
чырыт
чырыдыкчы

 чыры

чырыткы
чырыткылыг
чырыдыышкын

83. Номчуңар. Сөзүглелге аттан тывыңар.

Орлан автобуска олургаш, соңгаже кайгап орган. Автобусче кырган ирей кирип келген. Бүгү олуттар ээлиг болган. Кырган кижиге бут кырынга турары берге болган.

Орлан тура халааш, чугаалаан: «Олуруп көрүңер».

1. Сөзүглел тоожушкун азы чурумал бе? 2. Орлан кандыг оол-дур? 3. Улуг улуска кандыг хамаарылга херек деп бодаар силер? 4. «Бичии-лерни сургаар, улугларны хүндүлээр» деп үлегер домактың утказынга хамаарыштыр боттарыңарның бодалыңарны чугаалаңар.

84. Бердинген сөстөрдөн баштай чүве аттарын, ооң соонда демдек аттарын, кылыг сөстөрүн ушта бижир.

Чемненир, чемзиг, чем; шимээнниг, шимээн, шимээр-гээр; аъткарган, аът, аъттыг; балыксыг, балык, балыктаар, балыктыг; чуруур, чурук, чуруктуг.

Аксы — аас, бир чүвениң аксы.

Аскы — чүве азар эдилел.

ЧОГААДЫЛГА КОЖУМАКТАРЫ

Дазылга немешкеш, чаа сөс тургузар сөстүң уткалыг кезектерин **чогаадылга кожумактары** деп адаар: *дииң — дииңчи, дыт — дыттыг.*

Чогаадылга кожумактарының дузазы-биле хөй чаа-чаа сөстөр тыптыр: *хой* (азырал амытан, мал), *хойжу* (кижи).

85. Бердинген схемаларга дүүштүр дүрүмнү чугаала.

 + = **чаа сөс.**

Бердинген сөстөрниң тургузуун сайгарыңар. Сөстүң дазылын болгаш кожумаан шыйыңар.

Дашчы, чогаалчы, пөшсүг, чугаакыр, малгаштыг, чугаала, ырла.

 — чогаадылга кожумаан шыяры: *өөреникчи, малчын.*

86. Номчуңар. Бижип алыңар.

тараа — тараачын   даш — дашчы   спорт — спортчу
хөл — хөлчүк   аң — аңчы   хаак — хаакчы

1. Чогаадылга кожумактарын шыйыңар. **2.** Спортчу деп сөс-биле домактан чогаадыңар. **3.** Спорттуң кандыг хевириниң бөлгүмүнчө барып турар силер?

87. Бердинген сөстөрниң дазылын, кожумаан шыйыңар. Кожумактар кандыг уткалар илередирин чугаалаңар.

хойжу   малчын   чурукчу
дагжы   ажылчын   хаакчы

88. Домактарны номчуңар.

1. Хөлчүккө кастар эштип чораан. **2.** Дытчыкта кушкаш олур. **3.** Сергежик дешкилеп чораан. **4.** Дагаажык хоруй берди. **5.** Шетчигештер өзүп турлар. **6.** Анайжыгаш иезин дилеп турар.

Карартыр парлаан сөстөрни ушта бижип алыңар. -чык, -чик, -чыгаш, -чигеш, -жыгаш, -жык, -жик деп кожумактар сөстөргө кандыг уткалар кирип турарын чугаалаңар.

89. Бир сөстен чогаадылга кожумактарының дузазы-биле элээн каш чаңгыс дазылдыг сөстөр тургузуп болурун схемалардан көрүңер.

ном — номчу
          — номнуг
          — номнал

далай — далайжы
          — далайлыг
          — далайла

оът — оъттуг
      — оътта
      — оътсуг

90. Дараазында сөстөргө чогаадылга кожумактарын немеп бижинер. Сүге деп сөстүң синонимин тывыңар.

Үлегери: *дагаа — дагаалыг.*

барба — ...	күске — ...	уруг — ...
дуга — ...	сүгө — ...	дагаа — ...
өргө — ...	үгү — ...	уру — ...

91. Дараазында сөстөргө тааржыр *-чы, -чи, -чу, -чү* (*-жы, -жи, -жу, -жү*) деп сөс чогаадыр кожумактарны немеп кииргеш, сөс чогаадыр кожумактарны шыйыңар. Чогаадылга кожумактары чүгө чамдык сөстөргө *-чы*, чамдызынга *-жы* кылдыр ажыглаттына бээрин тайылбырлаңар.

суг — сугжу	эм — ...	саан — ...	кодан — ...
мал — ...	ис — ..	чыт — ...	шериг — ...
даш — ...	аң — ...	хеме — ...	хөгжүм — ...
даг — ...	аал — ...	балык — ...	чылгы — ...

92. Чогаадылга кожумактарлыг сөстөр ажыглап «Билиг кымга-даа херектиг» деп темага кыска чогаадыгдан бжиңер.

93. Номчааш, дүжүрүп бжиңер.

1. Бистин бригадта **эъткир, дүккүр, сүткүр** малдар көвүдеп турар. 2. Чуртувуста **аңныг, балыктыг, чимистиг, тараалыг, үнүштүг** черлер хөй. 3. Шокар **платъелиг, кызыл аржыылдыг** бичии уруг школа чанынга келген.

1. Карартыр парлаан сөстөрдө кожумактарны шыйыңар. 2. Бирги домактың сайгарылгазын кылыңар. 3. Биче сектерни салганын тайылбырлаңар.

95. Номчааш, бижип алыңар. Ылгаан сөстөрдө чогаадылга кожумактарын демдеглеңер. Тоол дыңнаары ажыктыг бе, чүгө? Делгереңгей харыыдан бериңер.

1. **Школачы** оол **бжикке, чурукка** ынак. 2. **Кышкы** узун кежээлерде кырганнар **тоолдап** орат. 3. Тааланчыг **ырлыг** дамырактар аксын. 4. **Тывызыксыг**, хуулгаазын тыва тоолда маадыр ындыг. (Ш. Даржай)

96. -сыг, -зыг янзылыг чогаадылга кожумактарын немевишаан, дүжүрүп бжиңер. Дазыл болгаш кожумактарны шыйыңар.

шык —	шыксыг	чук —	кижи —	суг —
диис —		үс —	чашпан —	мүн —
тывызык —		сүт —	чигир —	хой —

98. Хөй сектер орнунга сөстүң дазылын кирип бжиңер. Дазылын шыйыңар.

Бажың — ...ныг, өрүм — ...нүг, сан — ...а, эм — ...не, балык — ...та, үне — ...лиг.

Үне деп сөстүң утказын тайылбырлаңар. «Кижиде чүү үнелигил?» деп айтырыгга делгеренгей, бадыткалдыг харыыдан бериңер.

97. Чурукту кичээнгейлиг көрүңер. Чурук ёзугаар харылзаалыг чугаадан тургузуңар. Аттан тывыңар.

99. Айтырыгларны харыызы-биле катый бжип алыңар. Хөй сектер орнунга чогаадылга кожумактарын кириңер. Янзы-бүрү мергежилдер дугайында төлевилелден бажыңыңарга кылыңар.

Сээң ачаң кымыл? — Мээң ачам тудуг... .
А сээң ачаң кымыл? — Мээңии чылгы... .
Аваң кандыг кижил? — Хой... кижил.
Кымда ужуд... төрөл барыл? — Сендинде.

Чогаадылга кожумактарының дугайында план ёзугаар чугаалаңар.

1. Чогаадылга кожумактары деп чүл?
2. Ол дазылдың кайызынга чоруурл?
3. Кандыг чогаадылга кожумактары билир силер?
4. Чогаадылга кожумаан сөске канчаар шыйып көргүзерил?
5. Чогаадылга кожумаа кирген 4-5 сөстөрдөн чогааткаш, чижек кылдыр кириңер.

ӨСКЕРТИЛГЕ КОЖУМАКТАРЫ

- Дазылга чаа утка кирибейн, падежке, санга, үеге, арынга өскерлип чоруур көргүзер сөстүң уткалыг кезээн өскертилге кожумаа дээр. Чижээ: чунгу га, ойна ар, ном ум, үн ген.
- өскертилге кожумаан шыяры: хой га, хойлар, кел ген.

104. Номчуңар. Сөзүглелдин хевирин тодарадыңар.

КЫЗЫЛ ШӨЛ

Кремльче кирерде, Кызыл шөлдү тавартыр кирген бис. Кызыл шөл Кремльдин чанында магалыг чаагай кылдыр көстүп чыдар. Ону караа-биле көрбээн-даа кижилер эки билир.

Кызыл шөл кажан-даа магалыг чаагай. Төөгүлүг хоочун Кремльдин бедик ханазы, чараш суургалары, төөгү музейинин болгаш Күрүне универсал магазининин кайгамчык чараш

бажыңнары, Василий Блаженныйның янзы-бүрү адыр баштарлыг дуганы Кызыл шөлдү улуг чаагай кылдыр хүрээлеп турар.

Б. Хөвөңмей

1. Сөзүглелде хуу чүве аттарын адаарының падежинге турар кылдыр ушта бжиңер. **2.** Хамаарыштыларының падежинде чүве аттарын ушта бижээш, оларның кожумактарын айтыңар. **3.** Хөйнүң санында чүве аттарын ушта бижээш, оларның кожумактарын айтыңар.

Суурга — өрү бедип үне берген чиңге тудуг.

Дуган — иштинге кирип, бурганга тейлээр бажың, хүрээ.

Хүрээлеп турар — кызыгаарлап турар.

105. Хөй сектер орнунга домактың утказынга дүүштүр кожумактарны киирбишаан, дүжүрүп бжиңер.

1. Доржу... чараш ном бар. 2. Ол номчулгага сонуургалдыг. 3. Эжи Доржу... чагаа алган. 4. Доржу... өөредилгези эки. 5. Доржу... башкылар мактаар.

Доржу кандыг оол-дур? Ооң овор-хевирин чогаадып бжиңер.

106. Айтырыгларны аас-биле харыылаңар. Падеж кожумактарын тодарадыңар.

Кымның эжи келгенил? — Уранның эжи келген.

Кымга келгенил? — ...

Кымдан чагаа алдың? — ... .

Кымны мактааныл? — ... .

Кымда портфель барыл? — ... .

107. Айтырыгларны башкыңарны эдерти шын адаңар. Канчаар адавазыл?

Кымның [кымның]?

Кымга [кымга]?

108. Номчунар. Кылыг сөстөрүн ушта бжиңер. Оларда үе көргүзүп турар кожумактарны шыйыңар.

1. Орай күс дүшкен. 2. Уруглар селгүүстээр. 3. Школага кежээ болур. 4. Удавас соок кыш дүжер. 5. Бис хаактаар бис.

Селгүүстээр, соок деп сөстөргө синонимнерден тывыңар.

111. Чуруктарга дүүштүр сөзүглел-тоожушкундан чогаадып бжиңер. Бижимел ажылга ажыглап болгу дег сөстөрни адаанда киирген.

1. Уруглар, хеме, олурупкаш, хем кешкеннер. 2. Ол чарык, сырый, арыг, бар болган. 3. Уруглар, оон, хөй, мөөгү, чыып алган. 4. Олар, аяң, олуруп, алган болгаш мөөгүлөр, санап эгелээн. 5. Уруглар, хем, эжингеннер.

110. Кулун деп сөстү падежтерге өскертиңер. Падеж кожумаан шыйыңар. 3—4 домактан тургустунган харылзаалыг чугаадан тургузуңар.

109. Сөстөргө тааржыр падеж кожумактарын немеп тургаш, до-мактарны шын кылдыр тургузуңар.

1. чок, ыяштар, бүрү. 2. чаапкан, хар, даглар. 3. дошталы берген, хемнер, хөлдөр. 4. дүшкен, уруглар, өөрүп турар, кыш.

 Өскертилге кожумаа сөске дазылдың болгаш чогаадылга кожумааның соонга турар: *эжик* ке , *хой* лар , *үн* ген ; *дагжы* ның , *дагжы* га , *дагжы* лар .

112. Үлегер домактарны номчуңар. Ылгаан сөстөрнүң кожумактарын айтыңар, кырынга падежтерин демдеглеңер. Үлегер домактарнын утказын тайылбырлаңар. Антоним сөстөрнү ушта бижинер.

1. **Олутта** олча чок, **чыдында** чыргал чок.
2. Эки **аътка** ээ хөй, эки **кижиге** эш хөй.
3. **Чалгааның** мурнунда — кочу, **кежээниң** мурнунда — хүндү.

114. Сөзүглелди рольдап номчуңар. Адаанда бердинген онаалгаларны күүсединер.

Даайым улуг аңчы кижии. Аңчы кижии дээрге кыш-чай чок аң-меңни кырып-боолап чоруур кижии эвес-тир. Ындыгларны хоптак-чазый төтчеглекчилер дээр.

А ёзулуг аңчы кылдыр төрүттүнгеннер демгилерден көңгүс өске болур. Даайым база ындыг. Ол меңээ мынча деп чагаан оар:

— Аңчы кижии аң-меңни кырбас, өй-хемчээлин бодаар. Эр-кызын албан көөр. Оолдуг аңга шуут дээп болбас. Өөр-өнер аңнарны төндүр узуткап база болбас. Балыг азы аарыг аңга таварышса, ону адар-боолаар туржук, харын сегидип эттиндирер.

Бир-ле катап даайым-биле кажаа кылыр шеттер кезер дээш аргаже кириптивис. Мурнувуста шеттер турда-ла, даайымның ханылаары дам барды. Ханылай-ханылай кээривиске, шыргай шеттер бистиң оруувусту дуй туруштулар.

— Че, оларны кезер-ле, чээн — деп, даайым мындыг.

Кайгап-ла кагдым. Бо кончуг шыргай аразындан кескен ыяштарны үндүр сөөртүр ана халап чүве-дир аа деп элдеп-синген аайым-биле:

— Дөө куду шаараш шеттерден кезип алзывысса, даай. Аалдыва чоок-тур — деп чыдырымда-ла, даайым мени үзе кирип каапты:

— Сырый шеттер кезери ажырбас чоор, чээн. Бо хире хөй ыяштар улуг дыттар кылдыр өзүп шыдаарлар бе? Чок, шыдавас. Бир болза хүн чырыы былаашкаш, шупту узап алгаш чоруп бээр, бир болза өзүп чадааш, чамдыктары электен-не ара кадып каарлар. Ынчангаш оларны аралаштыр кезер. Арткан ыяштар шөлээн өзер кылдыр аан.

Кажаа тудар шеттеривисти өйлей кескилеп алгаш, чаныштывыс.

С. Чөгээ

1. Сөзүглелге аттан бериңер. **2.** Сөстөрнүң утказын тайылбырлап бижичер: *даай, аңчы, төтчеглекчи, шет, дыт*. **3.** Аңчы кижиниң чаңчылдарын ушта бижип алыңар. **4.** Сөзүглелден ажыктыг чүнү билип алдыңар, чижектер-биле бадыткап, долу харыыдан бериңер. **5.** Сөстөрнүң тургузуун сайгарыңар: *даайым аңнарны, сөөртүр, кезер, тудар*.

113. Номчуңар.

Биске эки-ле агаар-бойдус турду. **Чаашкынныг хүннер** барык болбады. **Хүннүң чылыы** кончуг. **Ыяштар** алдынналчак, кызыл-чайт болу берген тургулаар. Бир-ле байыр-наадымга белеткенипкен, каас-шиник кеттинипкен ышкаш тургулаар. **Күскү үе кижиниң сеткилин** сергедип келир. Бо чылын **бисте** эки-ле күс бооп тур.

1. Сөзүглелдин темазын тодарадыңар. Аттан бериңер. **2.** Д.а.+ч.а схемага тааржыр сөс каттыжышкыннарын тывыңар. **3.** Өскертилге кожумактары кирген сөстөрнү ушта бижээш, чурум ёзугаар демдеглеңер. **4.** «Күс» деп темага кыска чогаадыгдан бижичер.

115. Бердинген сөстөргө хөйнүң санының кожумаан немеп бижээш, үлегерде дег шыйыңар. *Сараат* деп сөс-биле бөдүүн домактан чогаадыңар.

Үлегери: *тал — талдар*.

тал — ...	кат — ...	сараат — ...
чечек — ...	кулун — ...	хомус — ...

117. Номчуңар. Сөзүглелге аттан тывыңар. Тоожушкун азы чурумал бе, чугаалаңар. Хөй сектер орнунга херек үжүктөрни киирбишаан, дүжүрүп бижіңер. Ак-Өөк, дыл деп сөстөрни шын адаңар.

Саянада хава ыт бар. Ооң ады Ак-Өөк. Ы...ың кулактары узун, халбагар. Кудуруу чол...ак. Изигде чиңге болгаш чуга кызыл ...ылын уштуп алган, эгиш...еп чыдар. Ак-Өөк инелер дег чи...иг ...иштерлиг.

118. Номчуңар. Хөй сектер орнунга тааржыр үжүктөрни киирбишаан, дүжүрүп бижіңер. Күстүң кайы үезин бижээн-дир?

КҮС

Көк дээр, чавыс, аар булут...ар. Сад...ар, арыг, эзимнер шаараш, тарамык апаар. Эң-не шыргай черлер безин өт...үр көстүп турар. Кырган ыяштар шагда сөөгейгилеп калган. Ногаан хевээр турар шивилер, пөш...ер онзаланып турарлар. Чер кыры кургаг бүрүлөр-биле шыптыңган.

Бир эвес агаар шыпшың болза, койгун...уң, дииң...иң болгаш арыгның янзы-бүрү аңнарының даа...ы дыңналыр.

Бердинген сөзүглелдиң төнчүзүн чогаадып бижіңер.

116. Номчуңар. Сөзүглелге аттан тывыңар.

Школа суурдан шала озалааш. Чазын болгаш күзүн школаже баарыңга малгаш, суг шаптыктаар турган. Уруглар ам орукту кургадыр деп шиитпирлээннер.

Школаның бүгү коллективи ажилга киришкен. Шуптузу даш, элезин дажыглаарынче демнии-биле кирипкеннер. Улуг-улуг өөреникчилер хүүректөр туткаш турупканнар.

Уруглар дыка хөйнү кылып кааннар. Орукту олар чалдап каапкан, суг агар арыкты касканнар. Оруктуң ийин дургаар ыяштар олурткулаан. Оларның ажылының түңнелин улус өөрүп көрүп турган.

1. Сөзүглел тоожушкун азы чурумал бе, чугаалаңар. **2.** Онаарының падежинде, хөйнүң санында чүве аттарын тыпкаш, кожумаан шыйыңар. **3.** Школаның бүгү коллективи ажылга киришкен деп домактың долу сайгарылгазын кылыңар. **4.** Сөзүглелде кол бодалды илереткенин чугаалаңар.

120. Одуруглай бердинген сөстөр-биле домактардан тургузуңар. Сөстөрдө өскертилге кожумактарын шыйыңар.

Чадавас, хат, күш, хадыыр.

Магазинде, хлеб, ногаа, үргүлчү, турар, садып.

Дыңнадым, аялга, чараш, ырның.

119. Шүлүктү аянныг номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни ушта бижээш, өскертилге кожумактарын шыйыңар. Сузу деп сөстүң утказын тодарадыңар.

ХӨНӨ

Хөне дээрге дүктен эшкен
Көвей адыр савактарлыг,
Хураганнар дизип баглаар
Хуулгаазын эдивис-тир.

Көвей хойлуг малчын тыва
Хөне чокка чурттап чорбаан.
Малывыстың сузу сиңген
Байлаавыстың савазы-дыр.

Осур-оол Монгуш

«Малывыстың сузу сиңген байлаавыстың савазы-дыр» деп домактың утказын тайылбырлаңар. Кандыг бодал илереттинип турар-дыр?

Үлегерлээн сөстөрниң сөөлүндө турар ажык эвес үн дүлей дыңналыр. Өскертилге кожумаа немешкен тава-рылгада дүлей үннүң үжүү-биле эгелээн кожумак бижиир. Чижээ: хлеб [п] + ти = хлебти, мармелад [т] + тар = мармеладтар.

Хлеб деп сөске ажык үн-биле эгелээн кожумак неме-жирге, хлеви кылдыр өскерли бээр: хлеб+ и = хлеви.

8. ДЕФИСТЕП БИЖИИР НАРЫН СӨСТЕР

124. Номчуңар.

Чиңге-тараа, арбай үнер
Чиргилчинниг ховуларны.
Кызыл-тасты тарып турар
Кылаң делгем ховуларны.
Улустуң ыры

Чиңге-тараа, кызыл-тас деп сөстөрни ушта бижинер.

Чаңгыс утканы илередир ийи дөстен тургустунган сөстөрни **нарын сөстөр** дээр: *алдын-доос, кызыл-кат.*

125. Номчуңар.

1. Сиген аразында **кызыл кат** көстү-дүр. **Кызыл-кат** кажан быжар ийик? 2. Шыкта улуг **көк буга** мөөреп тур. **Көк-оол** хөй **көге-бугалар** азырап турар.

1. Карартыр парлаан сөстөрже айтырыгдан салыңар. 2. Ол сөстөрниң утказында ылгал бар бе, тайылбырлаңар. Домактарда бижик демдээн салганын тайылбырлаңар. 3. Дефис демдек-биле бижээн сөстөрни кан-дыг сөстөр дээрил?

Дефис демдек-биле бижиир **нарын сөстөр**:

1. Ийи дазылдың чаңгыс уткалыг дөс бооп каттышканы: *инек-караа, бора-хөкпеш, алдын-сарыг, ажил-агый.*

2. Хоорайлар, суурларның болгаш черлерниң каттышкан аттары: *Мугур-Аксы, Шагаан-Арыг, Кызыл-Тайга.*

3. Кижиниң каттышкан ады: *Чимит-Доржу, Алдын-Херел.*

Кижиниң адының оол, кыс деп кезээн бичии үжүктер-биле бижиир: *Өлчей-оол, Алдын-кыс.*

4. Чүктер аразының аттары: *соңгу-барыын чүк, мурнуу-чөөн чүк.*

126. Номчуңар.

1. Күзүн тарааны дүн-хүн чок ажаар. 2. Алаакта кызыл-кат, инек-караа, ыт-кады үнүп турар. 3. Школа баарында кып-кызыл, хүрең-кызыл, ак-көк, сап-сарыг чечектер үнгүлээн. 4. Улуг-Хем кыдыында Шагаан-Арыг хоорайда угбам Сарыг-Тараа өөренип турар. 5. Кара-куш, көге-буга — кыжын чанмас куштар.

1. Домактарда нарын сөстөрни ушта бижип алыңар. 2. Ийги домактың сайгарылгазын кылыңар.

Чаңгыс утканы илередир нарын сөстөрни тудуштур бижип: бежен (беш+он), саржаг (сарыг+чаг), карала (кара+ала).

Ындыг сөстөрниң дазылын чаңгыс кылдыр шыяр: бөгүн (бо+хүн), аргажок (арга+чок).

127. Үлегер ёзугаар сөстөрниң дөстөрин аңгылай бижип көргүзүңер.

Үлегери: сарала — сарыг, ала.

Сарала. Дорала. Бөгүн. Бертен. Дөртен.

128. Аянныг номчуңар. Нарын сөстөрни улуг үжүк-биле бижээнин тайылбырлаңар.

Успа-Хөлче удур көрген
Улуг-Тербис, Башкы-Тербис.
Уруг чаштан ойнап өскен
Улуг шыктыг Хандагайты.

Улустуң ыры

131. Дараазында сөстөрни ажыглап, аас-биле домактардан чогаадыңар.

Чараа-чечен, үш-дөрт, аң-мең, Сүт-Хөл.

129. Нарын сөстөр болу бээр солагай талазында сөстөргө оң талазында сөстөрни кылдыр таарыштыр немей бжиңер.

кызыл	орук
демир	кат
айлаң	хөглээр
ойнаар	кушкаш
бора	ие
ада	тоолай

130. Тывызыктарның харызын тывыңар. Нарын сөстөрни адааш, шын бижилгезин сактып алыңар.

1. Арганың эмчизи,
Аксында кускун-хаайлыг.
Амданныг чемижи
Алдан каът толаңгылыг.

2. Дас кара даш-ыяш.
Кыпсыптарга, кывар-даш,
Оттуларга откур-даш.

О. Дарыма

Сузу (сус) — дүрзү, хевир, сергелең чорук.

Толаңгы — хептиг, каъттангылыг.

Откур — кывынгыр.

Хөне — анай, хураган баглаар, дүктен эжип кылган эдилел.

Савак — челе ужунда дээк, челе докпаа.

132. Нарын сөстөрниң шын бижилгезин тайылбырлаңар. Тыва улустуң кандыг байырлалының дугайында чугаалап турар-дыр? Сөзүг-лелде чижектер-биле харыыңарны бадыткаңар.

«Аскак-Кадай», «Согур-Аза» —
Ажы-төлге каткы-хөг, соот,
Чалажылга, шайлажылга,
Чаа, солун өөрнү тывар.
Магалыг ол хүнде кым-даа
Мал көөрүнден чажам дивес:

Аыштың-чемниң дээжилерин,
Астыр кырың белеткеп каан.

С. Молдурга

Соот, кыры деп сөстөрниң уткаларын тайылбырлаңар.

133. Чуруктарның аттарын кыдыраажыңарга бжиңер. Бижээни-
ңерни словарь-биле шүүштүрүп көрүңер. Ук сөстөрни кирип тургаш,
дөрт домактан чогаадып бжиңер.

134. Хөй сектер орнунга херек үжүктөрни кирип, турза чогуур
бижик демдектерин салып тургаш, дүжүрүп бжиңер.

1. Кижиги бүрүзү өөрөн...р ажилд...р дыштан...р эргелиг.
2. Тывада ...елгем ховулар шыр...ай арга-арыглар ...едик
тайга-сы...ар кал...ак хемнер улуг хөл...ер тул...лар хөй.

Тыва, тайга деп сөстөргө хамааржыр дүрүмнү сактып чугаалаңар.

135. Хөй сектер орнунга кайнаар?, каяа?, кайыын?, кайда? деп
айтырыгларга харыылаттынар сөстөрни немевышаан, домактарны бжи-
ңер. Чүве аттарының кырынга падежтерни демдеглеңер. Домактарның
кол сөс болгаш сөглөкчилериниң адаан шыйыңар.

Үлегери: *Суурдан төрөлдөр келген.*

1. Бистиң клазывыс даарта ... экскурсиялаар.
2. Артистер
дүүн ... солун концерт көргүскөн.
3. Ачазы ... чанып келген.
4. Уруглар ... эштип турлар.

136. Чуруктарны топтап көрүңер. Оларның адаанда домактарны номчуңар.

Шөлге хөйлең канчап үнүп келгенил?

Хөвеңни шөлден ажаары.

Удазыннар кылыры.

Пөстү аргыыры.

Пөстү будууру.

Хепти даараары.

6. СӨС ТУРГУЗУУ. ДАЗЫЛ.

66. Бердинген схема ёзугаар сөстүң тургузуунуң дугайында өөрөнгөниңерни сактып чугаалаңар. Схемаларга киризе чогуур сөстөрни башкыңар, эштериңер-биле демнежип харыылаңар.

Дазыл + өскертилге кожумаа = **өскерлип чоруур сөс.**

Чүве аттары (чүлөргө?) ..., ..., ... өскерлип чоруур.

Кылыг сөзү (чүлөргө?) ..., ..., ... өскерлип чоруур.

Дазыл + чогаадылга кожумаа = **чаа сөс.**

Мал + ... = ...   Чуру + ... = ...   Даг + ... = ...

Аң + ... = (кым?)

67. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрниң утказын тодарадыңар. Кайы чугаа кезээнге хамааржырыл? Оларның ниити кезээн чүү дээрил?

Кат быжа берген. **Каттаар** үе келген. Суурувус чанында **каттыг** арыг бар. **Катчылар** ынаар чорупкан.

Ылгаан сөстөрниң ниити кезээн — дазылын шыйыңар.

68. Номчуңар. Сөстөрниң утка талазы-биле ылгалын чугаалаңар. Ниити кезээн — дазылын шыйыңар.

Үлегери: *чурук*

Чуру, чурук, чуруктуг, чурулга, чурукчу; хову, ховулуг, ховузуг, ховулаар.

Чаңгыс дазылдыг сөстөрни **төрөл сөстөр** дээр.

69. Схемаларны көрүңөр.

	кат		шет
каттыг	каттаар	шеттиг	шеттээр
	катчы		шетсиг

Төрөл сөстөрнүң аразынга биче сек салбышаан, одуруглай бижээш, тургузуун сайгарыңар.

Үлегери: *мун, муннцг, муннээр, мунчцг.*

70. Номчуңар. Төрөл сөстөрнүң тургузуун сайгарыңар.

Бяшта, ыяштыг, ыяшсыг; ырла, ырлыг, ырзыг; чечектиг, чечекте.

Чүве аттары падежтерге, саннарга, арыннарга өскерлип чоруур. **Кылыг сөстери** үелерге, арыннарга, саннарга өскерлип чоруур.

71. Номчуңар. Сөстөрнүң дазылынга кожумактардан немеп бижиңер. Кандыг кожумак киригениңерни аас-биле тайылбырлаңар.

Чуру — ..., кежээ — ..., дус — ..., тараа — ..., терек — ..., ыяш — ..., эм — ..., сүт —....

Терек деп сөстүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыңар.

72. Сөстөрни номчуңар. Билдинмес сөс бар болза, ушта бижээш, утказын тайылбырлаарын оралдажыңар. Сөстер чүнү илередип турардыр (чүвени, кылдыныгны, демдээн...)? Дазылын шыйыңар.

Үлегери: *чем — сөс чүвени илередип турар.*

Чем, сөөскөн, аал, кылашта, суггур.

73. Номчуңар. Чаңгыс дазылдыг сөстөрни бөлүктөй ушта бижинер. Харылзаалыг үш-дөрт домактан чогаадыңар.

Суглуг, үнүш, суглаар; терек, чодураалыг, тал, чодураалаар; номчу, билиг, номнуг; ажылгыр, чүткүл, ажылдыг, хүндү, ажылдаар.

74. Аянныг номчуңар. Чүнү тывызыктап каан-дыр?

ТЫВЫЗЫК

Чечектерниң халбаңнарын
Сеглеш кылдыр **хона** каапкаш,
Хээлиг шокар торгу **тонун**
Хере-даа бээр, кыза-даа бээр.
Ыт-даажы, кеми-даа чок —
Ындыг чүү-дүр, уруглар, чээ?

Карартыр парлаан сөстөрниң дазылын шыйыңар.

Үлегери: *чечектерниң.*

75. Аянныг номчуңар.

КҮС

Сарыг бүрү, ховаган дег,
Чалбаңайнып, ээрлип **бадар.**
Хову **сыңмас тараавысты**
Комбайннар кезип ажаар.
Чогум ындыг кайы үел?
Солун күзүм ол-дур ийин.

Э. Кечил-оол

1. Домак бүрүзүндө кол сөс биле сөглекчини ушта бижээш, адаан шыйыңар. **2.** Ылгаан сөстөрниң дазылын адаңар. Оларда үннерниң өскерли бергенин тайылбырлаңар. **3.** Күстүң демдээн илереткен дылдың кандыг уран-чечен аргазы бар-дыр, тывыңар.

76. Номчуңар. Сөзүглелге аттан бериңер.

Агаарлаашкыңга **кежээден** эгелеп белеткениңер. Эртежик тургаш, суурдан үнүптүңер. Силер хөй солун чүүлдерни көрүп, дыңнап алыр силер. Чайын **хадыларлыг** аргага баарга, экизин чүү дээр! Чуксуг чыттыг агаарны хөрек долдур тынып аар сен. Агаарлаашкын **кадыкты** быжыглаар.

1. Кол бодал кирген домактың адаан карандаш-биле шыйып алыңар. Сөзүглелдин кол бодалы (идеязы) чүл? **2.** Ылгаан сөстөрнүң дазылын адаңар. **3.** Сөөлгү домактың кол сөс, сөглөкчизин тывыңар. Сөстөрнүң кырынга чугаа кезээн демдеглеңер.

77. Бердинген сөстөрдөн үш-үш төрөл сөстөрдөн тургускаш, оларны дузазы-биле бир-бир домактардан чогаадыңар.

Эм, чаг, чылгы, тараа.

Үлегери: *эмчи, эмзиг, эмне. Эмчи уругларны шинчип тур.*

ЧҮВЕ АДЫ

1. ЧҮВЕ АДЫНЫҢ УТКАЗЫ

Чүвөлөрнү адаар чугаа кезээн **чүве ады** дээр.

204. Номчуңар.

Бирги улдуң төнгөн. Хар чаапкан. Хаактаксааш, дөспөйн турган оолдар амырай бергеннер. Хавактарда, эриктерде хаактар, шанактар изи угулза-ла! Ынчалза-даа кол-ла чүве кичээл дээрзин оолдар билир.

К. Чамыяң

1. Сөзүглелде чүве аттарын ийи бөлүккө чарып бжиңер: чаңгыстың санында чүве аттары, хөйнүң санында чүве аттары. **2.** 1-ги домактың сайгарылгазын кылыңар.

205. Номчунар. Сөзүглелге аттан тывыңар.

— Ол кымның бөмбүүл? Ону кайыын эккелдиң?

— Черден тып алдым.

— Черден че? Ындыг болза ол чериңге дедир аппарып каг! Ынчанмас чоор. Черге-даа чыткан болза, өске кижичүвези кавырактанмайн чор.

Ол шагда ындыг бөмбүк тыптыр эвес. Ээзи чок чүве дээш, элээн оралдашкан мен. Оон чүү-даа үнмээн. Авам мени барык-ла сөөртү аарак чедип чорупкан. Бөмбүктү чыткан черинге аппарып салдырыпкаш, сургап чагыды:

— Моон соңгаар черле ынчанма. Туткуштанып өөрени бээр сен. Оон бак чаңчыл чок. Туткуштаныр уруглар сөөлүндө оор болур. Оор кижиден багай кижичок. Оор дээрге арын-нүүрүн ышкынган ийи буттуг араатан-дыр.

В. Шаравии

Үзүндүгө үнелелден бериңер. Мынчаар эгелеп болур силер: «В.Шаравииниң чогаалындан алган үзүндү-биле таныштым. Ооң утказы меңээ кончуг таарышты. Чүгө дээрге ...».

Үнелел дээрге номчаан чогаалыңа, үзүндүгө, көргөн кинозунга, шииге хамаарыштыр бодунуң дем-дээн салып, бодалдарын кирип бижиири болур.

206. Чүве аттарын бердинген чурум ёзугаар бижип алыңар:

Бажың херекселдери:

Савалар:

Хеп аймаа:

Аъш-чем аймаа:

Хереглээр сөстөр: *диван, хлеб, хөйлең, тавак, платье, паш, боорзак, сандай, юбка, шопулак, өреме, орун.*

207. Аянынг номчуңар. *Кым?* деп айтырыгга харыылаттынар чүве аттарын ушта бжиңер.

Алдар-аттыг эртемден-даа,
Артист, эмчи, космонавт-даа:
«Башкыларга четтирдим» — дээш,
Базып эртер чаңгыс оруу —
Каткы-хөглүг, каас-чараш
Хайыралыг школавыс.

Э. Кечил-оол

208. Чурукту кичээнгейлиг көрүңер. Чылдың кайы үезин көргүскен-дир? Чурукта бар-ла чүвелерниң аттарын адаңар. Бойдус камгалалынга уругларның канчаар киржип турарының дугайында аас-биле чугаадан тургузуңар. Чурукту канчаар адап болурул?

209. Чугааны аянныг номчунар. Утказын эдерти чугаалаңар.

ЧҮРЕККИР

Школадан чанып ора, Эрес-оол кудумчуга эникке таваржы берген. Далашкан кижилер хензиг эникти базып каг чазып эртип турганнар. Эник оларның буттарындан коргуп, аңгадай берген турган.

Бир каржы кижии эникти буду-биле илгеш, оруундан чайлады октапкан. Асфальт кырынга час ойда дүшкен эник, ыглаан ышкаш, сыңайны берген. Эрес-оол халып баргаш, ону сегирип алган. Бодунче чыпшыр тудуп, куспактапкан. Эник кажан-даа кижиниң холунуң эптиг-ээлдээн көрүп көрбээни-биле ол боор оң, коргуп, бүгү боду сириңейни берген. Эрес-оол ону эргеледип суйбаарга, эки кижиге душканын билген чүве дег, оолдуң хөрээнге сыңнып, аңаа бүзүрээн ышкаш болган.

Эниктиң чаражы кончуг. Бүгү боду дас кара, чүгле хөрээнде чүрек хевирлиг ак чер бар. Эрес-оол эникти дораанна Чүреккир деп адап алган.

— Кортпа, Чүреккир, кортпа — деп, оолчугаш эниктиң кулаанга сымыранган.

Ш. Суваң

1. Хуу чүве аттарын тыпкаш, харыылаттыңар айтырыглары-биле ушта бижип алыңар. 2. Дараазында чүве аттарының падежтерин айтыңар: *эникке, кижиниң, школадан, кудумчуга*. 3. Дефистеп бижиир нарын сөстөрүни ушта бижииңер. 4. Сөзүглелге үнелелден бижииңер.

Чүве аттарының сайгарылгазын кылырының чуруму:

1. Чүве ады. 2. Утказы. 4. Айтырыы. 5. Ниити азы хуу. 6. Саны. 7. Падежи. 8. Арны. 9. Домакка кандыг кижигүн бооп чорууру.

Чижээ: *Эниктиң* — чүве ады, ыттың төлү, чүү?, ниити, чаңгыстың саны, Х.п., 3-кү арын, домакта ийиги черге кижигүн (тодарадылга).

210. Номчааш, дүжүрүп бижип алыңар. Ылгаан чүве аттарының сайгарылгазын кылыңар.

Алдын-Херелдин, ада-иези чайлагже көже берген. Ону Ийи-Дыт чайлаа дээр. Ында Ойнаар-Тей деп дагжыгаш бар. Аалдың уруглары аңаа сайзанақтап ойнаар.

211. Номчуңар.

ХЕМЧИК

Улуг-Хемге каттышкан хемнерниң бирээзи — Хемчик. Хемчиктиң кыдыында турар хөй-хөй суурлар бар: Кызыл-Мажалык, Шекпээр, Тээли, Барлык, Суг-Аксы, Алдан-Маадыр.

Хемчиктиң унунда Ак-Довурак хоорай база бар. Ында даг-дүгү болбаазырадыр улуг бүдүрүлгө чери тургустунган.

Хемчик — узун болгаш шапкын хем.

1. Утказын эдерти чугаалаңар. **2.** Хуу аттарны дараазында чурум ёзугаар ушта бижичер:

Хемнер аттары: ... . Суурлар аттары: ... . Хоорай ады: ... .

212. Номчуңар. Чүве аттарынга айтырыглардан салыңар. Сөс бүрүзү кандыг айтырыгга харыылаарын чугаалааш, кандыг санда турарын тодарадыңар.

Хоорай, хамаатылар, чепсек, шөлдер, тааннар, бора-хөкпеш, оруктар, тывызык, уктар, сыртык, дыттар, ээремнер.

Хөйнүң санында чүве аттарын бижээш, кожумактарын шыйыңар.

213. Айтырыгларның харыызын баштай чаңгыстың, оон хөйнүң санынга турар кылдыр бижичер.

Бениң төлүн чүү деп адаарыл?

Тевениң төлүн чүү деп адаарыл?

Эликтин төлүн чүү деп адаарыл?

Ивиниң төлүн чүү деп адаарыл?

214. Номчуңар. Хөй сектер орнунга хоорайлар, суурлар аттарын кирибишаан, дүжүрүп бжиңер.

Россияның найысылалы — ... . Бистиң республиканың найысылалы — ... . Мен ... хоорайда (суурда) чурттап турар мен. Бистиң хоорайывыс (суурувус) ... хем чанында турар.

215. Чүве аттарын хөйнүң санынче кирип бжиңер. Кожумактарын шыйып алыңар.

тен — тен

өң —

дагаа —

дыт —

ис —

тал —

быт —

кээрген —

216. Чүве аттарын падежтерге аас-биле өскертп чугаалаңар.

кым? — даараныкчы

кымның? —

кымга? —

кымны? —

кымда? —

кымдан? —

кымче? —

чүү? — шортан

чүнүң? —

чүге? —

чүнү? —

чүде? —

чүден? —

чүже? —

217. Айтырыгларга харыылаңар. Хөй сектер орнунга чогуур кожумактарны немеп бжиңер. 5-ки домактың сайгарылгазын кылыңар.

1. Кым? Чечек — дөрткү классчы. Ол — идепкейлиг өөреникчи. 2. Кымның? Чечек... өөредилгези тергиин. 3. Кымны? Чечек... кара далай эриинде «Орлёнок» аттыг уруглар лагеринче чоруткан. 4. Кымдан? Чечек... өөрүнге чагаалар кээп турган. 5. Кымче? Чечек... эштери база чагаа бжип турганнар. 6. Кымда? Чечек... лагерьге эштери-биле тырттырган солун чуруктар хөй.

218. Номчуңар. Хэй сектер орнунга херек үжүктерни четчелевишаан, дүжүрүп бижиңер.

Пар колдуун...а дуюглог ...ириг амытаннарже хал...аар. Оларның үндүр...ен дааш-шим...нин кайы ырак...ан дыңнап каап...ар, дыңнаачал аргалыг.

219. Номчуңар.

Малчы...ар ам кыш...агларже көже берген. Тайгалар...а хар ч...пкан.

Аңчылар аът...аныпкан. Күрүне...е хэй өлүк херек. Өлүк дээрге чым...ак алдын-...ыр. Ачам чыл...ың диинн...р кижии. Ол база-ла күс...ү аңн...шкынче үнүпкен.

1. Хэй сектер орнунга чогуур үжүктерни киирбишаан, дүжүрүп бижиңер. Киирген үжүктериңер адаан шыйып алыңар. **2.** Укталган чүве аттарын бижиңер:

Укталган чүве адының тургузуу:

ч.а. + чогаадылга кожумаа. Чижээ: эмчи.

2. ЧҮВЕ АТТАРЫНЫҢ ПАДЕЖТЕРГЕ ӨСКЕРЛИРИ. ЧҮВЕ АТТАРЫНЫҢ ЧАҢГЫСТЫҢ САНЫ

220. Номчуңар.

1. Дандар ном номчуурунга ынак. 2. Дандарның бажыңында солун ном хэй. 3. Номга ынактарның ниитилелинге кирип аарын Дандарга башкы сүмелээн. 4. Дандарны аңаа киирип алган. 5. Дандарда бар номнарның класска делгелге-зи болган. 6. Дандардан өөрү үлегер ап турар. 7. Дандарже өске эштери барып, ооң номнарын дилеп номчуп турар.

Дандар деп чүве адын айтырыглары-биле кады ушта бижип алыңар. Кожумаан шыйыңар.

Үлегери: Кым? — Дандар
Кымның? — Дандарның
Кымга? . . . . .

Тыва дылда 7 падеж бар. Падеж бүрүзү тускай кожумактыг: кымның? — *чолаачының*, кымга? — *чолаачыга*.

Падежтер кожумактары чүве аттарын домакка өске сөстөр-биле холбаштырып чоруур. Чүве аттары-биле ооң холбашкан сөстери сөс каттыжышкынын тургузар. *Бөгүн алдарлыг* (кымны?) *малчынны шаңнаар*. *Оолдар* (чүге?) *сугга эштир*. Бо домактарда сөс каттыжышкыны: *малчынны шаңнаар*, *сугга эштир*.

221. Номчуңар. Карартыр парлаан *адыг* деп чүве адын харыылаар айтырыглары-биле кады ушта бижип алыңар. Чүве адының кожумактарын шыйыңар.

Үлегери: Чүү? — *адыг*.

Чүнүң өңү? — *адыг*ның.

Чүге таварышканда? — *адыг*га.

1. **Адыг** — араатан аң. 2. Бистиң черде **адыгның** өңү кара-хүрең, хүрең болгулаар. 3. **Адыгны** мен зоопаркка көргөн мен. 4. **Адыгга** таварышканда, кижиге коргунчуг. 5. **Адыгда** элдеп чаңнар бар: бут кырынга кылаштаар, ыяш өрү туттунуп үнер. 6. Өске аңнар **адыгдан** дезер. **Адыгже** чоокшулаары айыылдыг.

223. Салдынмаан падеж кожумактарын киирбишаан, номчуңар. *Төрээн чурт* деп чүве адынче айтырыгдан салыңар. Сөс каттыжышкынын ушта бижип алыңар.

1. Төрээн чурт кажан-даа уттундурбас. 2. Төрээн чурт... арга-арыгларында, хову-шынааларында элбек дүжүт ажаат-тынган. 3. Төрээн чурт... эртем-билиглиг ажылчыннар херек. 4. Төрээн чурт... күш-ажыл-биле алдаржыдаалыңар. 5. Төрээн чурт... фабрика, завод хөй. 6. Төрээн чурт... ырап чоруптувус.

222. Сөзүглелди номчааш, чурук-биле деңнеңер.

Севил сугда сарлык бар. Сарлыктың семдери хөлчок. Ол сарлыкка Чараш деп шола берген. Сарлыкты уруглар чемгерип турар. Демги сарлык улуг мыйыстыг. Сарлыктан хоюг дүк, үскүр сүт алып. Сарлыкче чамдык уруглар чоокшулаvas, сестирлер.

Сарлык деп сөстү ушта бижээш, кожумактарын шыйыңар.

Үлегери: сарлык тың семдери, ...

«Сарлык — онзагай мал» деп төлевилелден кылыңар.

Чүве адының падежтерге өскерлири

Падежтер	Айтырыглары	Чижектери
Адаарының	кым? чүц?	дашчы, көпеек
Хамаарыштырарының	кымның?	дашчы ның , көпеек тиң
Бээриниң	чүңүң?	дашчы га , көпеек ке
Онаарының	кымга? чүге?	дашчы ны , көпеек ти
Турарының	кымны? чүге?	дашчы да , көпеек те
Үнериниң	кымда? чүде?	дашчы дан , көпеек тен
Углаарының	кымдан? чүден?	дашчы же , көпеек че
	кымче? чүже?	

Компьютер деп чүве адын падежтерге өскертип бижіңер: компьютер, компьютерниң, ...

225. Сөзүглелди номчуңар. Кандыг колбодал сөзүглелде илереттингенил?

Дөрткү класстың өөреникчилери Аяс биле Тимур кудумчуга чоруп орган. Олар черде чыткан боошкун көрүп каан.

Оолдар боошкунну чазып көргөн. Боошкунда документ чораан. Ону полицияга аппарып бергеннер. Шугум чыскаалынга школа директору оолдарның шынчы чоруун мактаан.

Сөзүглелде болуушкунга хамаарыштыр боттарыңарның бодалыңар илередиңер.

224. Одуруг бүрүзүндө кирген сөстөр-биле домактардан тургу-зуңар. Сөзүглелдин адынга дүүштүр харылзаалыг чугаадан бжиңер.

ЭР ХЕЙ, ЭРЕС!

1. Эрес, чорааш, садыг, чанып орган
2. хенертен, ол, бажың, көрүп каан, өрттенип турарын
3. биле, ачазы, кээп чугаалаан, **акызынга**
4. адашкы, үш, дораан барганнар, дыңнааш
5. бургурткайнып турар, ыжы, **бажыңче**, киргеш, бичии, ийи, уругну, камгалап алганнар, **өрттен**
6. чедип келгеш, өрт машиназы, өжүргөн, **өрттү**

Карартыр парлаан чүве аттарының падежтерин демдеглеңер.

226. Номчуңар. Үлегер домактың утказын канчаар билип алганыңарны чугаалаңар.

Өрттен **артпас**, өлден **артар** деп тыва улустуң **чугаазы** бар. Өрт чонга улуг когаралды **чедирип** турар. Ол чылдың кайы-даа **үезинде** айыылдыг. Өрттүң үнер **дөзү** — от-биле оваарымча болгаш серемчилел чок болуру. Өрттү **болдурбазы** дээш демиселге школачы бүрүзү идепкейлиг **киржир** ужурлуг.

Карартыр парлаан сөстөргө хамааржыр чүве аттарын айтырыглар дузазы-биле тыпкаш, сөс каттыжыышкыннары кылдыр ушта бжиңип алыңар. Падежин тодарадыңар.

Ү.п.

Үлегери: *өрттен артпас, ...*

227. Аянынг номчуңар.

СУГЖЕ ШИЛ ОКТАВАҢАР!

Бир оолдуң ыглаан үнү дыңналган. Кырган ашак ол оолдуң чанында чеде берген болду. Мен база улаштыр четтим.

— Э-ээ! Хайыраан бутту көрөм. Сугже шил октап деп чүвениң бачыдын көрөм. Моон соңгаар Күңгүртү хемче шил октаваңар. Күңгүртү хемниң суунуң унун арыглаңар. Даттыг демирлерни дөгerezин аштаңар. Кижии ижер сугда, мал ижер сугда чүнүң буруузу боор. Моон соңгаар Күңгүртү хемни чүдетпеңер! — деп, Эртине кырган чугаалагылай-дыр.

Хунажыктың таваңгайынче кадалы берген шил бузундузун сал чүлүүр испии-биле кырган ушта тыртыпты. Хунажыктың дезипкен өөрү дыттар артындан бакылап турлар.

М. Кенин-Лопсанныы-биле

1. Сөзүглелдин идеязын тодарадыңар. **2.** Хуу чүве аттарын ушта бижиңер, кырынга санын, падежин айтыңар. **3.** Бердинген чүве аттарын тургузуг аайы-биле сайгарыңар: *оолдуң, үнү, сугже, демирлерни, дыттар.* **4.** Хем, сугнуң ажык-дузазын, ону чүдеретпезиниң чугулазын сөзүглелдин утказынга немеп чугаалаңар.

Когарал — чидирери, ышкынары, чедир албазы.

Серемчилел — онза кичээнгей, оваарымча.

Боошкун — боой баглап каан чүүл.

Испик — сал чула тыртар херексел.

228. Хөй сектер орнунга чогуур кожумактарны немевишаан, дүжүрүп бижиңер. Дакпырлаан үжүктерниң адаан шыйыңар.

Честек-кат арга-арыг кыдыы ажык **черлерге** үнер. Ол хүн... чылыг херелдеринге ынак. Честек-кат... чечектери шилдегер ак өңнүг. Ол өске **кат...арны** мурнай быжар. Честек-кат... амданы чаагай. Мыжыраш-кат... кургаг арга иштинден тып ап болур. Сен кандыг кат... эки билир сен?

Карартыр парлаан чүве аттарының падежин, санын тодарадыр.

229. Чурукту топтап көрүңөр. «Хоккей» деп аттыг сөзүглелден аас-биле чогаадыңар.

Чугааңарга дараазында сөстөрни ажыглаңар: *вратарь, хоккейжи, көк-шокар форма, кызыл-шокар форма, клюшка, команда, капитан, хоккей, хол-хаптары, көрүкчүлөр, конькилик майыктааштар, хоккей хаалгазы, каска, шайба, атака.*

АДААРЫНЫҢ ПАДЕЖИ

Адаарының падежинде чүве аттары кым? чүү? кымнар? чүлөр? чүзү? чүлери? деп айтырыгларга харыылаттыңар: *Хаак маргылдаазыңа тиилээн (чүү?) отряд шаңнаттыңар. Ону (кым?) Доржу удурткан.*

Адаарының падежинде чүве ады домакка **кол сөс** болур. Дوماкка **сөглөкчи** база бооп болур. *Тыва далган — амданныг чем.*

230. Домактарга утка талазы-биле тааржыр сөстөрдөн немеңер. Ол сөстөрниң айтырыгларын мурнунга кирибишаан, бижир.

Үлегери: (Чүү?) *Торга торр-р-р кылдыр соктаар.*

1. ... ижээнинге кыштаар.
2. ... торр-р-р кылдыр соктаар.
3. Хоюн ... өдекче эккелген.
4. ... чазын куштарны мурнай ужуп кээр.

Домактарның чугула кежигүннерин шыйыңар. Кол сөс бооп чоруур чүве аттарының падежин тодарадыңар.

231. Номчуңар.

А.п.

Арга удаан.

Амы...ан куш, аң-мең удаан.

Сырын безин чиде берген.

Шылы... кы...ыр чүве-даа чок.

О. Сувакпит

1. Хөй сектер орнунга чогуур үжүктөрни кирип бижир. **2.** Чугула кежигүннерни шыйыңар, кырынга падежин тодарадыңар.

Дараазында план ёзугаар адаарының падежиниң дугайында чугаалаңар:

1. Адаарының падежинде чүве аттарының айтырыгларын адаңар.

2. Адаарының падежинде чүве аттары домактың кандыг кежигүннери болурул? Чижектерге көргүзүңер.

3. Тыва болгаш орус дылдарда кым? (кто?) чүү? (что?) деп айтырыглар чүнү илередирил? Деңнеп көргөш, ылгалын чугаалаңар.

4. Бердинген сөстөргө айтырыгдан салыңар: аңчы, чурук, салаа-сайгыт, шортан, тудугжу, башкы, мажаалай, сакпың, дөмбүң.

ХАМААРЫШТЫРАРЫНЫҢ ПАДЕЖИ

Хамаарыштырарының падежинде чүве аттары кым-ның? чүнүң? кымнарның? чүлерниң? деп айтырыгларга харыылаттынар, домактың ийиги черге кезигүну — **тодарадылга** болур: **Хүннүң чырыы өшпес болзун! Уругларның дыштанылгазы чоокшулаан.**

Хамаарыштырарының падежиниң кожумактары: **-ның, -ниң, -нуң, -нүң, -тың, -тиң, -туң, -түң.** Кезээде өскертилге кожумаа болур.

233. Номчунар. Сөзүглелге аттан тывыңар.

Бора-хөкпештерниң амыдырал-чуртталгазының алыс утказын шын илередип турар ады — аал куштары. Бо бора куштар үе-шагдан бээр кижиниң чурттап турар оран-савазының чанынга чурттап келген. Хензиг-даа болза, бора-хөкпештиң билбези чок! Кыштың ажыг соогунда олар бажыңның крышазының адаанда азы хат-сооктуң күжү чедип шыдавас ыжык черлерге кыштаар.

Аал кушкаштары кижилерге, ылаңгыя бичии уругларга кончуг ынак. Чүге дээрге бичиилер оларга чем-даа бээр, уя-даа тудуп бээр. Боттарының үлүүнде олар кижиниң мурнунга өрелиг болуп артпааннар. Чайгы хүн дургузунда чаңгыс бора-хөкпеш безин ногаан үнүштүң хоралыг дайзыннары — картофель курттарын, капуста ховаганнарын болгаш ымыраа-сээктерни муң-муңу-биле чок кылып узуткаар.

М. Эргептии-биле

1. Сөзүглелден чүнү билип алдыңар? **2.** Бичии өңүктериңерге кыжын дузалажып турар силер бе? **3.** Хамаарыштырарының падежинде чүве аттарын ушта бижээш, кожумаан шыйыңар. **4.** Дефистеп бжиир нарын сөстөрни ушта бжиңер.

Х.п.

Үлегери: Чүнүң? — картофельдиң курттарын, ...

234. Үлегер домактарны дүжүрүп бижир. Оларның уткаларын канчаар билип турарыңарны аас-биле тайылбырлаңар.

1. Бижектиң чидии херек, сөстүң чигези херек. 2. Харам кижиниң караа куду. 3. Теректиң бүрүзү ажыг, тенектиң сөзү анчыг. 4. Хоюган аъттың караа көскү, кортук кижиниң кулаа дыжы. 5. Соңгу тевениң чүьгү аар. 6. Сеткилдиң бичези херек, эртемниң улуу херек.

Хамаарыштыларының падежинде турар чүве аттарының кожумактарын шыйыңар.

 236. Чурук ёзугаар «Кышкы арыг» деп аттыг сөзүглелден тургузуңар. Дараазында сөс каттыжышкыннарын чугааңарга ажыглаңар.

Кышкы арга, будуктарда ожук харлар, хөртүк харлар, чымчак хар, кылын хар, арыг ишти ыржым, чанагаш ыяштар, шиви, хады ногаан, дааш ырактан дыңналыр, будук сыйлырга, арыг агаар, хүн дурту кыска, харга кылаштаар, кидин хаактаар үе, кыштың соогу, селгүүстээри ажыктыг, кадыкшылды быжыглаар, хөрек долдур тынып алыр.

235. Сөзүглелди ийи катап номчааш, эдертиг кылдыр бижинер.

ТЫВА ЧУРТУНУҢ КИЖИЛЕРИ

Тыва чурту үе-дүптен тура малчыннарның, аңчыларның, тараажыларның, ыраажыларның, хөөмейжилерниң, мөгелерниң чурту. Тыва чер мерген угаанныг кижилери-биле, дидим тура-соруктуг маадырлары-биле, уран талан-тылыг кижилери-биле бай чораан.

Тывалар бөгүн-даа алдар-сураглыг кижилери-биле бүгү делегейге сурагжый берген. Бистиң мөгелеривис, хөөмейжилеривис, уран-шевер даш чонукчуларывыс төрөөн Тыва-зын бүгү делегейге алдаржыдып турар.

Екатерина Танова

Тываны делегейге алдаржыдып чоруур кандыг кижилер билир силер, оларның дугайын эдертигге немеп бижип болур силер. Бижээн ажылыңарны ном-биле шүүштүрүп хынаңар.

237. Салдынман үжүктөрни четчелевишаан, дүжүрүп бижинер. Дакпырлап бижээн үжүктөрниң адаан шыйыңар. Үжүктөрни дакпырлап бижээнин тайылбырлаңар.

САЛГАКЧЫДА

Черниң-чурт...уң чараш каазы

Четчип орап үнүжүн...е.

Арат чон...уң чорг...ар күжү

Аныяк чаш салгакчыда.

С. Сарыг-оол

Хамаарыштырарының падежинде чүве аттарын тывыңар. Кожумаан адаңар.

238. Бердинген сөстөрни хамаарыштырарының падежинге турар кылдыр өскертип бижип алыңар. Кожумаан ылгаар силер. Сөстөрдө үжүктөрни чүге дакпырлап бижирил?

сан — сан^{ның}
ун — ...
тон — ...
ижин — ...
чүген — ...
сиген — ...
чон — ...

чаат — ...
сүт —
бут — ...
ирт — ...
арт — ...
курут — ...
саат — ...

БЭЭРИНИҢ ПАДЕЖИ

Бээриниң падежинде чүве аттары кымга? чүге? кымнарга? чүлөргө? каяа? деп айтырыгларга харыылаттынар.

Бээриниң падежинде чүве аттары домактың ийиги черге кежигүнү — **немелде**, **байдал** болур: *Кижин бойду^{ска} ынак болур. Хемнер^{ге}, суглар^{га} хирлиг хеп чугбас.*

Бээриниң падежиниң кожумактары: *-ка, -га, -ке, -ге.* Кезээде өскертилге кожумаа болур.

239. Номчуңар. Кымга? азы чүге? деп айтырыгларга харыылаттынар сөстөрүн адаңар. Дорт чугаа деп чүл дээрзин сактып чугаалаңар.

Кырган-ачазы Сайлыкка чугаалаан: «Кызым, садыгга киргеш, хлебтен садып эккелем». Уруг кырган-ачазына портфелин тутсу каапкаш, чем сумказына хлеб садып эккелген. Кырган-ачазы уруунга: «Хлебке чедер амданныг, үнелиг чем кижиге турбас деп болур, кежээпейим» — дээн.

Бээриниң падежинде чүве аттарын ушта бижээш, кожумактарын айтыңар.

Үлегери: *Сайлык^{ка}*, ...

242. Номчуңар.

Кандыг-даа амытан **төлүнгө** ынак. Бир эвес бөрү үңгүрүнгө кижин чоокшулап турганын билип кагза, ол чаш оолдарын

оон чайладып көжүрер. Чаа берт **черге** үңгүрүн ийи аастыг кылдыр казып алыр. Ооң **чоок-кавызынга** меге үңгүр база белеткеп алыр. Оолдуг **бөрүге** таваржыры айыылдыг.

Карартыр парлаан сөстөрни ушта бижээш, кожумактарын шыйыңар. Бирги домактың сайгарылгазын кылыңар.

240. Чүве аттарынга бээриниң падежиниң кожумактарын немерер. Кожумактарын айтыңар.

баалык[ка]	кадаг[га]
суглук ...	саарыг...
итпик...	дилег...
урук...	өг...
сыртык...	кадаг...
тарак...	суг...

Урук — мал тудар херексел.

Тарак — сүттен кылган ак чем.

Саарыг — кандыг-бир чүвени ажыр агып чыдар суг.

241. Номчуңар. Тывызыкты тывыңар.

Этпес кускун эътке хонду.

Часпас кускун чагга хонду.

Тывызыкта чүве аттарының падежтерин тодарадыңар. Дүжүрүп бижээш, чүве аттарының кожумаан айтыңар.

243. Бердинген сөстөр-биле домактардан тургузуңар. Чүвелер аттарын чогуур падежке турар кылдыр ажыглаңар.

Уруглар, чуңгу, хавак, кылып алган. Сөөлүнде, кичээл, чуңгу, келир, четкилеп. Шанактар, куду, хавак, баткаш, кээр, шөл. Чуңгу, эки-ле, ойнаарга. Орук, эй, турбаңар!

ОНААРЫНЫҢ ПАДЕЖИ

Онаарының падежинде чүве аттары кымны? чүнү? кымнарны? чүлерни? деп айтырыгларга харыылат-тынар. Онаарының падежинде чүве ады домакка ийиги черге кежигүн **немелде** болур: Улуглар**ны** дыңнаар. Чечек-чимис**ти** чуруур.

Онаарының падежиниң кожумактары: **-ны, -ни, -ну, -нү, -ты, -ти, -ту, тү.** Кезээде өскертилге кожумаа болур.

244. Номчуңар. Дүжүрүп бжиңер. Онаарының падежинде чүве аттарын айтырыглар дузазы-биле тодараткаш, кожумактарын шыйыңар.

1. Эки кижиге малды, этти камнаар. 2. Күштүг хат херимни үрөөн. 3. Херел кыдыраашты хаап каан. 4. Саша Саянаны кыйгырган.

246. Сөстөрни онаарының падежинге турар кылдыр өскерткеш, бжиңер. Кожумактарын адаңар.

таан — таан ны	дыт — дйт ты
үн — ...	чурт — ...
арын — ...	ирт — ...
чон — ...	дат — ...

Дакпырлаан үжүктөрниң адаан шыйып алыңар.

245. Номчуңар. Сөзүглелдин кол бодалы чүл?

Торга кандыг-даа чарт **сыраны** хаайы-биле чара шааптар. Ооң хаайы быжыг, чидиг. Торга **ыяшты** чара шаапкаш, чөвүрээ адаанда **куртту** ап чип турар. Торга эвес болза, хамык ыяшты курттар кургадыр чип кааптар ийик. Ол **арга-ыяшты** арыглап, камгалап турар.

Х. Ойдан-оолдуу-биле

1. Карартыр парлаан чүве аттары онаарының падежинде турар дээрзин бадытканар. 2. Кандыг ыяшты *сыра* дээрил? 3. «Торга — ажыктыг куш» деп темага чугаадан кылыңар. 3. Онаарының падежинде чүве аттарын хамааржыр сөстери-биле кады ушта бижээш, кожумактарын шыйыңар.

Үлегери: *сыра***ны** *чара шааптар*, ...

ТУРАРЫНЫҢ ПАДЕЖИ

Турарының падежинде чүве аттары кымда? чүде? кымнарда? чүлөрдө? кайда? деп айтырылгларга хары-ылаттынар. Турарының падежинде чүве аттары домакка ийиги черге кежигүн **немелде, байдал** болур: **Угбамда** чаа компьютер бар. **Дээрде** булуттар көжүп тургулаан.

Турарының падежиниң кожумактары: *-да, -де, -та, -те*. Кезээде өскертилге кожумаа болур.

247. Номчуңар. Карартыр парлаан чүве аттарының айтырыын, баштайгы ийи домактарның үлегери ышкаш, скобкалар иштинге бжиңер.

1. (Кайда?) Бажында бир-ле чүве сыылаан. (Кымда?) Анай-оолда чаш эник бар. **Эникте** чаңгыс-даа ак дүк чок. **Кудумчуда** дааш дыңнааш, эник ээер. 2. **Клубта** хурал бооп турар. **Хуралда** хөй улус келген. 3. Кезек улус мурнакчы **малчында** барган. **Кыштагда** ооң хойлары онча-менди.

Турарының падежинде чүве аттарының кожумаан шыйыңар: *бажың***да**, ...

248. Турарының падежиниң кожумаан немей бижээш, шыйып алыңар. Кандыг кожумактарны немээниңерни тайылбырлап чугаалаңар.

1. Дыт... чочагай бар. 2. Сиген... шерги шылырай-дыр. 3. Тей... хоютку тур. 4. Өзен... элик огура-дыр. 5. Сүт... кижиниң организмге ажыктыг чүүлдер хөй.

Чочагай — ине бүрүлүг ыяштарның чемижи, үрезини.

Огурар — алгырар, эдер (элик, хүлбүс).

Чөвүрээ — ыяштарның унунуң кадыг карты.

Шерги — шартылаа.

Эник — ыт оглу.

249. Дүжүрүп бжиңер. Хөй сектер орнунга солун деп сөстү чогуур падежтерге кирип бжиңер. Кожумактарын шыйыңар.

БИСТИҢ СОЛУНУВУС

Школаның коридорунда ... чаа дугаарын азып каан. ... чаа чүүлдер бжиттинген. Чапсарда ... номчуур дээш уруглар чыгып келген. Үлегерлиг уругларны ... бжиир болгай. Оларның аттары ... база киргилээн. Чаа ... номчууру кымгадаа сонуурганчыг-ла болгай.

Тыва республикада кандыг сорлуннар үнүп турарын чугаалаңар. Солун деп чүве адының падежтерин торадарыңар.

Х.п.

Үлегери: солун нуң, ...

250. Чүве аттарын турарының падежинге тургускаш, домактардан чогаадып бжиңер. Дакпырлаан үжүктерниң адаан шыйыңар.

Үлегери: *Шатта кезек теректер ңген.*

Шат, шык, эът, сүт, дүк, бут, төш, сараат, бөрт.

251. Сөзүглелди номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрже айтырлардан салгаш, падежтерин чугаалаңар.

ЧАА ЧЫЛДЫ УТКААНЫ

Чаа чылды шупту найыралдыг уткааннар. Амданныг аъш-чем аймаан столга делгеп алгаш, лампаны өжүрүпкен.

Каастап каан шивиде янзы-бүрү өңнүг бичии лампочкаларны кыпсыпкан.

Чук биле Гектиң ачазы шагынче көргөш, **радиоприёмникти** ажылдадыпкан. Баштай шыпшың болган. Оон хенертен-не шуугаазын, ыт-шимээн хөлзеп үнген. Улуг-биче коңгалар коңгунайны берген.

Чук биле Гек бот-боттарынче көрүшкеннер. Ол болза **Москвада** Спасск суургазында **Кремльдин** шагының дагжай бергени ол-дур. Чаа чыл келген.

Ынчан шупту туруп келгеннер. Бот-боттарыңга Чаа чыл-биле байыр чедирип, шуптузунга аас-кежикти күзөшкеннер.

А. Гайдарныы-биле

«Чаа чылды уткааны» деп сөзүглелди эдертиг кылдыр бердинген план ёзугаар бжиңер: 1) Чаа чылга белеткел. 2) Радиоприёмникте медээ. 3) Чаа чыл-биле байыр чедириишкини.

Чурукту көрүңер. «Чаа чылга белеткел» деп чугаадан аас-биле чогаадыңар.

ҮНЕРИНИҢ ПАДЕЖИ

Үнериниң падежинде чүве аттары кымче? чүже? кымнарже? чүлерже? кайнаар? деп айтырылгларга харыылаттынар. Үнериниң падежинде чүве аттары домакка ийиги черге кежигүннер — **немелде, байдал** болур: *Шыпшык[че] чүткүүр. Башкы[же] чагааны бижиир.*

Үнериниң падежиниң кожумактары: -че, -же. Кезээде өскертилге кожумаа болур.

252. Номчуңар.

ЧҮНҮ ЧҮДЕН АЛЫРЫЛ?

1. Элезинден, содадан шил алыр.
2. Кукурузадан крахмал, далган, үс алыр.
3. Хадыдан бажың иштиниң эт-херекселин кылыр.
4. Чыжырганадан аарыглар эмнээр үнелиг үс алыр.
5. Хөвөңден янзы-бүрү пөс аймаа кылыр.
6. Хойдан дүк, эът алыр.
7. Дой-довурактан тууйбу кылыр.
8. Каттан варенье кылыр.

Карартыр парлаан чүве аттарының тургузуун бижимел сайгарыңар.

253. Скобкаларда чүве аттарын үнериниң падежинге тургускаш, номчуңар. Кожумактарын аданар.

1. Москвада өөренип турар (кымдан?) (угбам) чагаа алдым.
2. (Чүден?) (Сүт) саржаг үндүрүп алыр.
3. (Кайыын?) (Шынаа) сиген кезип алыр.
4. Мен (кымдан?) (башкы) чаа ном алдым.
5. (Чүден?) (БЯш) саазын бүдүрер.
6. Мал (кайыын?) (одар) чаа кирип келген.

254. Номчуңар. Үнериниң падежиниң кожумаан немевышаан, дүжүрүп бижиңер.

1. Көдээде ажилчыннар орулганы мал..., огород..., та-раа... ап турар.
2. Чаа чылда меңээ Серёжа..., Анай..., Сат...

телеграммалар келген. 3. Катя магазин... чаа платъе садып алган. 4. Чаашкын соонда чоога..., орук..., ийлер... суг агып бадып чыткан.

255. Айтырыгларга даянып, домактардан тургузуңар.

1. Бажыңны чүден тударыл? 2. Пөстү чүден кылырыл? 3. Кайыын балыктаарыл? 4. Кайыын аңнаарыл? 4. Тоолду кымдан дыңнаарыл?

Харыы домактарыңарда үнериниң падежинде чүве аттарының кожомактарын тодарадыңар.

256. Үнериниң падежинде чүве аттарын тыпкаш, ушта бижип алыңар. Оларның айтырыгларын тодарадыңар.

1. Дамырак суглар дагдан бадар. 2. Бызааңарга сүттен бериңер. 3. Хөлден балыктаар аргазын балыкчыдан айтырып алыр херек. 4. Тайгадан эм оѳттар чыыр. 5. Тоорук пөштен үнер, а чочагай шивиден, дыттан үнер. 6. Бии-Хем Тожудан баткан.

257. Турза чогуур үжүктерни болгаш кожомактарны четчелеп, дүжүрүп бжиңер.

Кыш... соогу дүжүп келген,

Кылын харын ч...пкан.

Х...гын кеткен уру...-дарыг

Кадыр тей... ойнап турлар.

Чүве аттарының адаан шыйгаш, падежтерин айтыңар.

258. Номчуңар.

Арга иштинге койгунак маңнап чораан. **Чараа-чеченни** көрүп кааш, мактанып эгелээн:

— Чараа-чечен, чараа-чечен, менде бир-ле чүве бар!

— Чүң барыл, ынчаш?

— Буттарым кашпагай, карактарым көскү.

Ынча дээш шошкунгурлап чорупкан.

Койгунчугаш оон ыңай маңнап ора, шалбаада пагажыгашты көрүп каан:

— Эй, ква-ква, ногаан баштыг, менде бир-ле чүве бар! **Буттарым** кашпагай, кулактарым дыңнангыр, карактарым көскү. Сенде ол чок! — дээш, хараган аразынче караш дээн.

Пагажыгаш, чараа-чечен болгаш дииң чаңгыс черге чыгып келгеш, **койгунакты** сактып, аңаа адааргап пат-ла органнар.

Удуп орган үгү оттуп келгеш, **карактарын** чивеңнедип чугаалаан:

— Чараа-чечен, сээң карактарың көскү, пагажыгаш, сээң буттарың база кашпагай. Ындыг болганда, силерниң койгундан дора чүвеңер чок-тур. Койгун ышкаш мактаныкчы болбааныңар эки-дир. Оозу-ла дээре.

К. Брянцеваныы-биле

1. Койгунактың аажы-чаңын тодарадып чугаалаңар. **2.** Мактаныкчы болурга кандыгыл? **3.** Сөзүглелдин утказын пландан тургузуп алгаш, эдерти чугаалаңар. **3.** Карартыр парлаан чүве аттарын ушта бижээш, падежин тодарадыңар.

УГЛААРЫНЫҢ ПАДЕЖИ

Углаарының падежинде чүве аттары кымче? чүже? кымнарже? чүлерже? кайнаар? деп айтырылгара харылаттынар. Углаарының падежинде чүве аттары домакка ийиги черге кижигүннер — **немелде, байдал** болур: **Кырган-авамче** хуннүң долгап тур, дуңмай. Акым даштыкы**же** өөренип чоруур.

Углаарының падежиниң кожумактары: -че, -же. Кезээде өскертилге кожумаа болур.

Аас чугаага углаарының падежиниң кожумактары бар: -дыва, -диве, -дува, -дүве, -тыва, -тува, -түве, -тиве.

259. Номчунар. Сөзүглелге аттан тывыңар.

Үш харлыг Оксана агым **сугже** хемежигеш салып ойнап турган. Хенертен дашка илдиккеш, хайнып чыдар **саарыгже** мөйт дээн. Шапкын агым ону **көвүрүгже** дүрген алгаш бар чыткан. Ооң чаны-биле эртип чыткан Олег сугже шурааш, уругну ушта соп эккелген. Оол **Оксанаже** көөрге, ол тынып чыткан. Олег бичии Оксананың амы-тынын камгалап алган.

Ылгаан чүве аттарын айтырылары-биле кады ушта бижээш, падежин айтыңар, кожумактарын шыйыңар.

Үлегери: чүже? суг**же** — У.п., ...

Саарыг — кандыг-бир чүвени ажыр дагжавышаан агып чыдар суг.

Кашпагай — дүрген, шимченгир, аваангыр.

Дора — кандыг-бир талазы-биле өскезинге деңнээрге багай, аңаа четпес.

260. Номчунар. Карарты парлаан сөстөрни ушта бижээш, кожу-маан шыйыңар. Бирги домакты сайгарыңар.

Трактористер **шөлче** үнүпкен. Тергелиг улус **дээрбеже** чорупкан. Оолдар ногаа **шөлүнче** чоруптулар. Уруглар бызаа **кажаазынче** барганнар. **Бажыңыңга** артар кижиге барык чок. Шуптузу **ажылче** үнүптөр. Мен уруглар садында **дуңмам-че** баар мен.

261. Ылгаан чүве аттарының мурнунга айтырыын кирип, кожумактарын немевишаан, бижичер. Домактарны сайгарыңар.

Үлегери: (Кайнаар?) Арыгже экскурсиялаар бис.

1. Арыгже экскурсиялаар бис. 2. Хемчик Улуг-Хем... киир агып чыдар. 3. Чайын Даштыг-Хавак... көжер бис. 4. Кадарчы Доруг-оол Агылыг... көже берген.

3. ХӨЙНҮҢ САНЫНДА ЧҮВЕ АТТАРЫНЫҢ ПАДЕЖТЕРГЕ ӨСКЕРЛИРИ

262. Номчуңар. Сөзүглелге аттан тывыңар. Бижип алыңар.

1. Хүн хөөрөп келген. 2. Сээктер, маастар дүймөп үнген. 3. Өң-баазын ховаганнар ында-мында ужуп турганнар. 4. Инеликтер мөңгүннелчек чалгыннарлыг. 5. Арылар чечек бажын одуртур ужуп чоруп тургулаан.

1. Домактарда кол сөс бооп чоруур чүве аттарының адаан шыйыңар. Санын, падежин тодарадыңар. 2. 1-ги, 3-кү домактарның сайгарылгазын кылыңар.

263. Кичээнгейлиг номчуңар. Сөзүглелден чүнү билип алдыңар?

1. Дагаалар — чугаакыр куштар. Оларның медээ бээр үн-нери дииспейлерден, хаваннардан, хөөрүктерден ушчок хөй. 2. Өшкүлөрниң кулаа кончуг шимченгир. Өшкүлөр бир кулаан өске кулаандан хамаарылга чокка шимчедип, хары угда ийи үннү дыңнаптар. 3. Тевелер төрүттүнгениниң баштайгы хүнүнде-ле эргежок чугула үннерни ылгап билир апаар.

Хөйнүң санында чүве аттарын ушта бижээш, тургузуун сайгарыңар.

Үлегери: *дагаа*лар — А.п., *дииспейлер*ден — Ү.п.

 264. Номчуңар.

Кымыскаяктар өөн ыяштарның бүрүлеринден, кургап калган чиңге будуктардан, оът-сиген артыындан тудуп алыр.

Кымыскаяктар — арга-арыгның камгалакчылары. Олар апрельден октябрьга чедир беш миллион хире хоралыг курттарны узуткап турар. Чамдык кижилер кымыскаяк өөн үрээр таварылгалар тургулаар. Олар арга-арыгның эң ажыктыг камгалакчыларын чок кылып турары ол.

Кымыскааяк өөн үреп болбас! Бистиң арга-арывыыста хоралыг курттардан аштап-арыглап турар бичии дузалакчыларывысты — кымыскааяктарны камгалаарынга киржири школачы кижиниң хүлээлгези.

1. Сөзүглелге аттан бериңер. **2.** Сөзүглелдиң темазын тодарадыңар. Ооң кол бодалын илередиңер. **3.** Хөйнуң санында чүве аттарының кожумактарын шыйыңар. **4.** Үнериниң падежинде хөйнуң санында чүве аттарын ушта бижээш, тургузуун сайгарыңар.

 265. *Дуюг, дуюглар* деп чүве аттарын падежтерге аас-биле өскертиңер.

Үлегери: А.п. — *дуюг, дуюглар*

Х.п. — *дуюгнуң, дуюгларның*

 Дуюг, хоюг, моюн.

 266. Номчуңар.

Бичии кадарчы канчангаш-ла көөрге, хойларның башкылыгы Чалбак-Мээстиң аар ийинче ажа берген болган. Дагны одурту кылаштааш, ынаар ажа берген хойларның бажын эгидип алгаш, дедир кээрге, кара баштыг хою дуу ол демги артып калган черинде чааскаан барааны көстүп турган. Ол хойларын кырже углай сүрүпкеш, мээс ортузунда турган кара баштыг ак хоюнга чедип келген. Хою төрүп алган болгаш оглунуң шаразын кургады чылгаарга, узун, халбагар кулактарлыг, халбай ак хураган доңганындан сириңейнип дидиревишаан, турар деп дап бергеш, доңгая кээп дүжүп-ле, соястап турган.

Эрес-оол Монгуш

1. Сөзүглелдиң утказын чугаалаңар. **2.** Дараазында сөстөрни тургузуунуң аайы-биле сайгарыңар: *дагны, кырже, барааны*. **3.** Сөстөрниң утказын тайылбыр словарьдан тывыңар, кыдыраашка бижип алыңар: *кыр, мээс, бараан, шара, халбай*. **4.** Бичии кадарчы кандыг маадырлыг чорук кылган деп бодап тур силер?

4. ЧҮВЕ АДЫНЫҢ ХАМААРЫЛГА ХЕВИРИ

Чүве адының хамаарылга хевири чүнү илередирил? Кандыг кожумактарлыгыл?

267. Карартыр парлаан чүве аттарының дазылын болгаш хамаарылга кожумаан ылгаңар.

Үлегери: *номум*.

1. Мээң **номум**. 2. Сээң **столуң**. 3. Хемниң **даажы**. 4. Бистиң **суурувус**. 5. Силерниң **школаңар**. 6. Оларның **ажылы**.

Хамаарылга кожумактыг сөс бир чүвениң өске чүвеге хамааржып чоруурун тайылбырлап көргүзөр. Үлегери: **Мээң номум**. Кымның ному? — *Мээң номум*. Чүвениң бир чүвеге хамаарышканын согунчугаш-биле айтыр:

↓
Школаның херими.

268. Сөстөрни айтырыгларга харыылаттынар кылдыр өскертип бижиңер, кожумаан шыйыңар.

Мээң *чум?* — хөйлең им хар ым хол ум

Сээң *чүң?* —

Ооң *чүзү?* —

Бистиң *чүвүс?* —

Силерниң *чүңер?* —

Оларның *чүзү?* —

Дүлей үннер-биле төнгөн чүве аттарынга ажык үн-биле эгелээн хамаарылга кожумаа немежирге, дүлей үннерниң үжүктери ыткыр үннерниң үжүктери-биле солчу бээр: *Кушкаш* — *кушкажым*.

269. Аянынг номчунар. Хамаарылга кожумактыг чүве аттарын ада-
нар. Шүлүкте чүве аттарының хамаарылга кожумактарын шыйыңар.

Үлегери: *күзел***ивис**, *ава***выстың**, ...

КҮЗЕЛИВИС

Өзүп орар чаштар бистер
Өндүр, бедик күзелдиг бис:
Ававыстың, ачавыстың
Ажыл-ижин дөзөп алыр,
Бичиивистен улгаткыже,

Билиивисти шингээдип ап,
Чонувустуң, чуртувустуң
Чоргааралы болуп өзер.
Башкывыстың өөреткенин
Базым санай сагып чурттаар.
Лидия Ооржак

«Мээң күзелим» деп улуг эвес чогаадыгдан бижичер.

Кол сөс биле сөглөкчи адаарының падежинде чүве ады-биле илереттинген турда, оларның аразынга тире турар: Мөңгүн-Тайга — онзагай бойдустуг кожуун.

270. Номчунар.

Хлеб — бистиң кол чемивис. Хлеб — бистиң байлаавыс.
Хлеб — шагдан бээр бисти тоттуруп келген ыдык чемивис.
«Тараам турда, тодуг-ла мен» деп бистиң өгбелеривис ырла-
жып чорааны анаа эвес болгай.

Хлебти стол кырынга салыштарынга чедир, ону бүдү-
реринге хөй-хөй кижилер уйгу-чыдын чок ажылдап, күжүн
үндүрер. Хлеб дээрге чоннуң чаагай тайбың чуртталгазы-
ның херечизи-дир.

Чаагай хлевивисти камнап өөрениринге бичиивистен ча-
ңчыгаалы.

1. Сөзүглелдин кол бодалы чүл? Аңаа аттан бериңер. **2.** Сөзүглел-
дин планын тургузуңар. **3.** 1-ги, 2-ги домактарның кол сөс болгаш
сөглөкчизин тыпкаш, адаан шыйыңар. Чугаа кезектерин тодарадып бжи-
ңер. **4.** Баштайгы ийи домакта тире демдекти салганын тайылбырлаа-
рын оралдажыңар.

272. Чурукту көрүңөр. Ооң утказынга дүүштүр «Мергенниң хаак-тап өөрөнгени» деп темалыг харылзаалыг чугаадан чогаадыңар.

Планын тургузуп алыңар.

1. _____. 2. _____. 3. _____.

Дараазында сестерни ажыглап болур силер:

Хар дугайында: *үлдүргей, чымчак, терең, хөртүк.*
Хат дугайында: *хенертен, кыштыг, хадып келген, дүвүлээн, арын-башче, хөме шаап.*

Хаакчылар дугайында: *чыгып келгеннер, кылаштадып өөредип турганнар, өөрени берген, эпчок эгген, хаагы сынган, барып ушкан, дузалашканнар, кадыр хавакка.*

Чурукта бар чүвелер: *уруглар, даглар, арга, хар, тейжигеш, хаак изи, ала-сааскан, хаактар, даянгыыштар.*

271. Бердинген сөстөр каттыжышкыннарын кирип тургаш, домактардан чогаадып бжиңер.

Бистиң черивисте, суурнуң кудумчулары, Төрээн чуртүвүстү, инек-караа сывы, Сергей Михалковтуң чогаалдарында, хоккей маргылдаазынга.

273. Домактарда карартыр парлаан чүве аттарын чаңгыстың болгаш хөйнуң санынга турар кылдыр номчуңар. *Школачылар, орукчугаш* деп сөстөрниң тургузуун сайгарыңар.

1. Школачылар (**шөлдөргө, шынааларга, арга-арыгларга**) аян-чорук кылып чоруурлар. 2. Самолёт (**хемнер, хөлдөр, ховулар, суурлар, хоорайлар**) кырынга ужуп турар. 3. Балыктар (**хемде, хөлдө, далайда**) хөй. 4. Кокпа орукчугаш (**шынааны, ховуну, чооганы**) кежир шөйлүп чоруткан.

5. ОРУС ДЫЛДАН ҮЛЕГЕРЛЕП АЛГАН СӨСТӨРНИҢ ПАДЕЖТЕРГЕ ӨСКЕРЛИРИ

Сөөлү **нк, нт, лк, ч** дээн чергелиг ажык эвес үннер-биле төнгөн орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрниң падеж болгаш сан кожумааның мурнунга дыңналыр ажык үннүң үжүүн бжиир: *танк — танкылар, фронт — фронтулар.*

274. Баштай бижип алыңар, ооң соонда чүве аттарының дазылын болгаш падежтер кожумаан шыйыңар. Дазыл биле падеж кожумааның аразыңа кандыг үн тыптып кээр-дир, хайгаарап көрүңер.

А.п. банк	диктант
Х.п. банкының	диктантының
Б.п. банкыга	диктантыга
О.п. банкыны	диктантыны
Т.п. банкыда	диктантыда
Ү.п. банкыдан	диктантыдан
У.п. банкыже	диктантыже

275. *Фронт* деп үлегерлеп алган сөстү падежтерге аас-биле өскертиңер. Падеж кожумааның мурнунга кандыг ажык үн тыптып кээр-дир, чугаалаңар.

276. Дараазында сөстөрни падежтерге өскертип бижиңер. Сөстөрнүң дазылын болгаш падеж кожумактарын шыйыңар.

А.п. Артыш Мергенович	лейтенант
Х.п.	
Б.п.	
О.п.	
Т.п.	
Ү.п.	
У.п.	

1. Сөөлү **ст, сть** чергелиг ажык эвес үннер-биле төнер үлегерлеп алган сөстөргө падеж болгаш сан кожумаа немежирге, сөөлгү **т, ть** деп үжүктөр чиде бээр: *тракторист* — *тракториске* — *трактористер*, *область* — *областар*.

2. Сөөлү **ь** (чымчак демдектиг) үлегерлээн сөстөргө хөйнүң санының база падеж кожумаа немежирге, чымчак демдекти хевээр бижиир: *лагерь* — *лагерь-лер* — *лагерьни*, *фонарь* — *фонарьның* — *фонарьлар*.

277. *Циркуль, корабль, медаль* деп сөстөрнү падежтерге болгаш хөйүнүң санынга аас-биле өскерттиңер.

278. Номчуңар. Ылгаан сөстөрнү ушта бижээш, падежин тодарадыңар, кожумактарын шыйыңар: *октябрьның* — Х.п.

1. Октябрь төнчүзүндө чер кара-доңаттай бээр. 2. **Ноябрь**-да хар-даа чаар, соок-даа келир. 3. Биске артист чораан. Ол **артистиң** чугаазын дыңнаан бис. 4. **Борис Байыровичиге** чагаа бижээн бис. 5. Ажылчыннарның шалыңын **банкыдан** алыр болгай. 6. Өөреникчилер чайын **лагерьге** дыштанып аарлар.

Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөргө **ь** (чымчак демдек) ажыглаттыңан болгулаар. Ук демдек мурнунда турар ажык эвес үннерни чымчадыр адаарын көргүзөр: *апрель, коньки*.

63. ь (чымчак демдек) кирген сөстөрнү шын бжиңер.

279. Хөй сектер орнунга турза чогуур үжүктөрнү кирип тургаш, дүжүрүп бжиңер.

1. Бис кла...ывыста чечектерни суггарып турар бис. 2. Бистиң класс цирк арти...и-биле ужурашкан. 3. Совхозтуң мурнакчы трактори...и шаңнаткан. 4. Тыва эки турачылар Ровно обла...ының төвү — Ровно хоорайны хостапкан.

64. Адаанда сөстөрни шын адап номчуңар. Сөс бүрүзүңге бир до-мактан чогаадып бижіңер.

Лагерь, коньки, сентябрь, рубль, кисель.

65. Чурукту көрүңер. Лагерьге уруглар канчаар дыштанып, чүнү кылып турарын чугаалаңар.

280. Номчуңар. Скобка иштинде сөстөрни чүзү? деп айтырыгларга турар кылдыр өскертип бижіңер.

1. Далайда шериг (корабль) эжиндирип чораан. 2. Ачам-ның шаңнаткан (медаль) хөрээнде чайыннанып чоруур. 3. Шииде улуг артистиң (роль) онзагай болган.

281. Телефониске, фонарьның, декабрьда деп сөстөр-биле до-мактардан чогааткаш, бижип алыңар.

282. Карартыр парлаан чүве аттарын ушта бижээш, падежин айтыңар, кожумактарын шыйыңар.

Чамдык **аңчылар** күзүн аргага чораанда, **мөөгүнү**, **катты** чудук, калбак даш кырынга салып каап чоруур. Чүге дээрге аңаа кургаг чыдар. Аңаа таварышкан **диин**, **хөөрүк** амырап, дажыглап алыр-ла болгай. Ол дээрге белен кургадып каан ааржы, курут-биле дөмей. Чүү-даа — кат, мөөгү **сывынга** тура орта катпас, кургавас, ирип, ылбырап калыры хөй.

С. Сарыг-оолдуу-биле

283. Номчуңар. Карартыр парлаан чүве аттарын ушта бижээш, сайгарылгазын кылыңар. Ылгаан кылыг сөзүнүң утказын тайылбырлаңар.

Хүн хөөреп келген. **Эртин**е **кырганның** хериминиң иштинде **Калчан-Шилги** чоргаары кончуг көстүп турган. Ол аътты көрүп кааш, чоок-кавының бажыңнарындан бичии-бичии оолдар, **кыстар** хериминиң иштин долдур чыгып келген.

— О-оо! Чедип келдиңер бе, кончуг төрелдерим! — деп, Эртин

М. Кенин-Лопсан

Үлегери: *хүн* — ч.а., э.х. хүн, ч.с., а.п., домакка кол сөс (чүве ады, эге хевири хүн, чаңгыстың саны, адаарының падежи, домакка кол сөс).

 1. Ниити чүве аттарын ушта бижи: *тоолчулар, хаак, «Маленький принц», арык, Тожу, Калчан-Кара.* **2.** -ның, -ниң кайы падежтиң кожумаадыр? **3.** Үш укталган чүве аттарындан тывыңар. **4.** Тыва дылда каш падеж барыл, адаңар.

ДЕМДЕК АДЫ

1. ДЕМДЕК АДЫНЫҢ УТКАЗЫ

Демдек ады дээрге чүвөлөрнүң ылгавыр демдээн илередир чугаа кезээ.

Бистиң чугаавыска демдек аттары кандыг ужур-дузалыгыл? Чүнү илередип турарыл? Кандыг айтырыгларга харыылаттынарыл?

284. Номчунар. Ылгаан сөстөр кайы сөстөрни тодаргайлап турар-дыр? Ук сөстөргө айтырыгдан салбышаан, дыйлагар (~~~~) шыйыг-биле демдегеп, дүжүрүп бжиңер. Демдек ады бүрүзүнүң хамааржыр сөзүн адаңар.

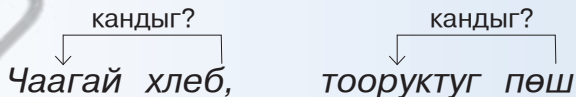
Диңни көөрүмгө, шимчеш дивейн олур: **дозур-дозур** кара карактарлыг, **сүүр-сүүр** сыргаларлыг, **селбер** кудуруун ооргазын өрү астып алган, чүү кончуг **дидим**, **чараш** амытан ыйнаан. Боолаар дээримге, холум көдүртүнмеди.

К.-Э. Кудажы

1. Демдек аттары чүвөлөрнүң шынарын азы демдээн көргүзөр, кандыг? чүлүг? деп айтырыгларга харыылаттынар. Чижээ: *ыяш орун, быжыг найырал; каттыг алаак, кургаг хову.*

2. Домакка демдек аттары чүве аттарынга хамааржып чоруур:

3. Демдек аттары падежтерге өскерилбес: *кызыл чечек, кызыл чечектиң...*

4. Домакка тодарадылга, сөглекчи болур. Чижээ: *Мээң авам чараш. Театрда солун шии болуп турар.*

285. Номчунар. Сөзүглелдин кол бодалы чүл?

Эртинге кырган ушкан пөштүң **дөңгүр** төжээниң чанынга аар чүьгүн дүжүрген. Ооң дөзүнге келир чылын үнер **хензиг** чочагайны черге хандыр хөөп каан. Ол хензиг чочагай бир шагда **улу**г пөш кылдыр өзе бээрин бодаан күзели-дир ийин.

М. Кенин-Лопсан

1. Аңгылаан демдек аттары чүнү илередип турар-дыр, кандыг айтырыгга харыылаар-дыр? Дазылын шыйыңар. **2.** Сөзүглелди демдек аттары чокта номчуп көрүңерем. Ооң утказы канчап баар-дыр? **3.** Демдек аттарын хамааржып чоруур сестери-биле ушта бжиңер.

286. Солагай болгаш оң талаларда домактарны номчааш, демдек аттарының ужур-дузазының дугайында боттарыңар түңнелден үндүрүңер. Карартыр парлаан демдек аттарының тургузуун сайгарыңар.

Чаңы чок **сергелиг** мен. Сегел салдыг, селбер **дүктүг**, долгай **мыйыстыг**, дошкун чаңы чок, семис, улуг сергелиг мен.

О. Сувакпит

287. Номчунар. Чүве аттарын оларга хамааржыр демдек аттары-биле кады ушта бжиңер.

Чижээ: *аяс хүн, күскү хүн, шала сериин хүн.*

КҮСКҮ ХҮН

Аяс, күскү, шала сериин хүн-даа эки-ле. Тоол ыяжы ыш-каш, хадың шуптузу алдынналчак, кыйгак көк дээрде чараш көстүп турар. Чавыс хүн ам шоолуг чылытпас, ынчалзажок чайгызындан чидиди чайыннанып турар. Улуг эвес шарлан-нарлыг арыг бүрүнү-биле кылаңнаар. Арыг сырынчыгаш бүрүлери сылдырадып база сывыртап тургулаар.

Иван Тургенев

288. Номчуңар. Сөзүглелди чүү деп адап болурул? Ооң кол бодалы чүл? Ылгаан демдек аттарының сайгарылгазын кылыңар.

Эртен эрте тура халааш, үне халып кээримге, авам тарып алган чечектерин суггарып тур. **Шыксыг** агаарның, чаа хүн-нүң чаагайын! А авам оон-даа онза, чараш ышкажыл! Ажыл кылган ава дег магалыг чараш чүве чырык өртемчейде чок турган-дыр аа! Авам дег чараш, авам дег эргим, ол дег кежээ кижичок-тур деп ам-на билдим. Ооң оожум үн-биле ыр-лаан аялгазын **сериин** салгын-сырын чадаганнай үдеп турду. Ажыл-ишчи, ынак, эргим аваны дөзевейн, кымны дөзээр боор. Авамга дузалажыптайн адыр.

Надежда Наксыл

289. Номчуңар. Баштай кандыг? деп айтырыгга, ооң соонда чү-лүг? деп айтырыгга харыылаттынар демдек аттарын хамааржып чоруур чүве аттары-биле кады ушта бижичер.

Те-чуңмалыг оран Көк-Хая болгай. Кадыр чалым үнүп билбес кижичок те аңнаан херээ чок...

Чиңге хем кыдыындан көөрүмге, Көк-Хаяның кырында анайлыг чуңмалар чыдыр. Бир кара-ала, кедергей улуг мыйыстыг те кедээзинде харап тур. Сөөлзүредир билип каан мен. Бир кодан те, чуңма дыштанып чыдар аразында бир даамыл те кайыын дайзын халдап кээрин үргүлчү көрүп турар.

...Хая-даштыг чалымга чоокшулап келгеш, көөрүмге, демги те-чуңмаларым арлы берген болду.

Сөзүглелдин өөредиглиг утказын тодарадыңар. Чурук-биле сөзүглелдин утказын деңнеп көрүңер. Чурук болгаш сөзүглелге чүү деп ат берип болурул?

Төжөк — ыяшты кезип аппаарга, артып каар кезээ.

Кыйгак — аксымаар, кыйгагар, бүлүргей.

Чалым — дыка кадыр хая.

Чуңма, те — черлик өшкү.

290. Рольдап номчуңар.

БАШТАК КАДАРЧЫ

Испан тоол

Сливалыг ыяш дөзүндө кадарчыга ядыы кадай чедип келген.

— Хөлчөк аштай бердим, дуңмакым. Сливалардан дүжүрүп берип көрөм.

Бедик ыяшче үнө бергеш, кадайдан айтырган:

— Сеңээ изиг азы соок сливалар херек бе, угбакым?

— Изиг сливалар өзүп турар дээрзин черле билбейн чораан мен. Изиин дүжүрүп бер — деп, кырган кадай харыылаан.

Кадарчы ам кылаң кара сливаларны үзе соккаш, доврактыг черже октап эгелээн.

Ядыы кадай сливаларны черден ап, довураан үрүп аштааш, чип турган.

— А сливалар изиг-даа эвес чүве-дир — деп, кадай сөглээн.

— Бир эвес олар изиг эвес болза, чоп үрүп турарың ол ынчаш? — дээш, хүлүмзүрөөн.

Кадай кижги сливаны чүге үрүп турар болганыл?

292. Бердинген чүвелер аттарыңа тааржыр демдек аттарын тып бижиңер.

... тон, ... эр, .. эът, ... өрээл, ... мөге, .. аът, ... хөл, ... ие, ... чугаа, ... кат, ... дээр, ... туман, ... школа, ... класс.

Демдек ады деп чүл? Кандыг айтырыгларга харыылаттыңарыл? Домак иштинге демдек ады хамаарышкан сөзүнүң кайызыңа чоруур-дур?

291. Номчуңар. Демдек аттарын айтыңар. Шүлүктү шээжилеп алыңар.

МОСКВАМ

Сериин салгын сырыннап кээп,
Сергек шимээн дендеп тур.
Эргим чуртум чүрээ болган
Эргим хоорай, экии бе!

В. Лебедев-Кумач

293. Хөй сектер орнунга чүве аттарының өң-чүзүнүн илереткен сөстөрни кирип номчуңар.

1. Валяда ... тон бар. 2. Бисте ... инек бар. 3. Ачамның аъды ... 4. Кадарчы ... хойларны кадарып турар. 5. Аңчы акыйда ... ыт бар. 6. Чечек ... 7. Платье ... 8. ... салдыг ирей биске тоол ыдып берген.

Таблица дузазы-биле номчааш, демдек адының дугайында чүнү билир силер, чугаалаңар.

Чүвениң демдээн көргүзөр	Харылаттынар айтырыглары	Чижектери
улуг, ногаан, бедик, ирик, чараш	кандыг?	улуг орук, ногаан шык, бедик бажың, ирик сүт, чараш чечек
балыктыг, кыстыг, каттыг, тооруктуг, элезинниг, сайлыг	чүлүг?	балыктыг хөл, кыстыг ие, каттыг чер, тооруктуг пөш, элезинниг орук, сайлыг хем

294. Хөй сектер орнунга чүвелер аттарын кирибишаан, дүжүрүп бижиңер.

Кызаннаашкынныг, диңмирээшкинниг, суггур ...

Бүргег, соок, хаттыг ...

Тенниг, ак-кызыл чечектерлиг ...

Мелдер, чааш ...

Шапкын, саарыглыг ...

Пөштерлиг, чойганнарлыг ...

Мөгенниг, кыр ...

Ак-демир, чалгыяк ...

2. УКТАЛБААН БОЛГАШ УКТАЛГАН ДЕМДЕК АТТАРЫ

295. Демдек аттарын бижээш, кожумаан шыйыңар.

Хирлиг, солун, көк, ээн, күзүрүмнүг, саарзык, би-
жиктиг, ак.

296. Үш кезек одуруглай кириген демдек аттарын бижээш, да-
зылын болгаш кожумаан шыйыңар.

1. Санныг, хемниг, оруннуг, үннүг.

2. Хаттыг, хептиг, дустуг, үстүг.

3. Чагаалыг, хирээлиг, уруглуг, чүглүг.

Одуруг санында кожумактарны адаңар. Демдек аттары кандыг-кандыг
кожумактардан тургустунарыл, түңнээрин оралдажыңар.

 Чаңгыс дөстен тургустунган демдек аттарын укталбаан
демдек аттары дээр: ак, соок, чавыс

Чогаадылга кожумактарының дузазы-биле тургустун-
ган демдек аттарын укталган демдек аттары дээр: даглыг,
дүжүттүг, эмниг.

297. Бердинген чүве аттарындан демдек аттары болу бээр кылдыр чогаадылга кожумактарындан немеп бижир. Дазылын, кожумактарын шыйнар.

Сан, дыт, өөк, аптара, сыын, сээк, аът.

Домактардан аас-биле чогаадынар.

298. Номчунар.

1. Ирбиш — эң-не чараш аңнарның бирээзи. 2. Сарыг-шокар чүзүнү хээлиг. 3. Кулаа дөңгүрзүмээр. 4. Карактарының кирбиктери кара-саргыл. 5. Дарбагар хаайлыг. 6. Шевергин калдар аастыг. 7. Пагында хылган салдарлыг. 8. Мөңзүгүр баштыг амытан чорду.

М. Тирчинни-биле

1. Сөзүглелге аттан тывынар. Сөзүглелдин хевирин тодарадынар. 2. Сөзүглелден баштай укталбаан, ооң соонда укталган демдек аттарын ушта бижип алынар. Укталган демдек аттары кандыг чогаадылга кожумактары-биле тургустунганын чугаалаңар. 3. Дефистеп бижиир нарын демдек аттарын ушта бижип алынар. 4. 3-кү домактың сайгарылгазын кылыңар.

Демдек адын сайгарарының чуруму:

1. Чугаа кезээ. 2. Утказы. 3. Укталган азы укталбаан. 4. Домакта кежигүн.

Чижээ: *Тооруктуг тайгада хостуг кылаштап чор мен.*

Тооруктуг — д.а., тоорук хөй үнген, укталган, домакта ийиги черге кежигүн (тодарадылга).

3. УДУРЛАНЫШКАК БОЛГАШ ЧООК УТКАЛЫГ ДЕМДЕК АТТАРЫ

 299. Ийи сөзүглелди деңнеңер.

ЧАЪС МУРНУНДА

Соок хат арынче хап турган. Суггур чаъс күштелип эгелээн. Бүргег дээрде булуттар аар-аар көжүп чоруп турган.

ЧАЪС СООНДА

Чылыг хат арынче хап турган. Дымырааш чаъс соксай берген. Аяс дээрде булуттар чиик-чиик көжүп чоруп турган.

1. Чаъс соонда бойдуста кандыг өскерилгелер болган-дыр? Оларны кандыг сөстөр дузазы-биле көргүскенил? **2.** Сөзүглелдерден утказы удурланышкак демдек аттарын хамаарышкан сөстери-биле кады ушта бижип алыңар.

Үлегери: *чылыг хат — соок хат, ...*

300. Хөмүр-даш биле чугайның өңүн, арбуз биле согунаның амданын, хем биле дамырактың, база эзир биле бора-хөкпештин хем-чээлин, пар биле коданның аажы-чаңын деңнээн домактардан чогаадып бижип алыңар. Удурланышкак уткалыг демдек аттарының адаан шыйыңар.

Үлегери: *Честек-кат чигирзиг, а чыжыргана ажыг.*

301. Удурланышкак уткалыг демдек аттарын тып бжиңер.

Кадык — ..., оожум — ..., изиг — ..., караңгы — ..., кежээ — ..., аар — ..., тар — ..., соок — ..., кортук — ..., каржы — ..., ажыг — ..., чевен — ... .

Үлегери: *арыг — хирлиг, терең — сыык.*

302. Удурланышкак уткалыг демдек аттарындан кирип номчуңар.

Эрте час — ..., бедик ыяш — ..., хөглүг ыр — ..., каржы сөс — ..., дүрген чугаа — ... .

303. Одуруг бүрүзүндө сөстөрни бот-боттарыңа деңнеңер. Кандыг демдекти илередип турарын чаңгыс сөс-биле солуңар. Бижип алыңар.

Бичии, хензиг, азарганчыг, ынай.

Дидим, эрес, чүреккир, маадыр.

Дүрген, аваангыр, кашпагай, шалыпкын.

Демдек аттарыңа утка талазы-биле тааржыр чүве аттарын аас-биле чогаадыңар.

304. Ылгаан сөстөрнүң утказыңа чоок демдек аттары-биле солуп бижиңер.

Шынчы эш, ээлдек чаң, билдингир чогаалчы, ынаныштыг кижги.

Киирер сөстөр: *сураглыг, бузурелдиг, эвилең, идегелдиг.*

305. Ылгаан демдек аттарыңа утказы чоок демдек аттарын хөй сектер орнунга кирип чугаалаңар. Аас-биле домактардан чогаадыңар.

Үлегери: *Идегелдиг өңүк — бузурелдиг өңүк, кызаа орук — тар орук.*

Дыдык шоодай — ... шоодай; дорт шугум — ... шугум; аваангыр кижги — ... кижги; ажыктыг ажыл — ... ажыл; алгыг коридор — ... коридор.

306. Өөреникчиниң чугаазын номчуңар.

Бистиң аныяк партизаннарывыс дайзынның эжелеп алган девискээринге дидим демисежип турганнар. Дидим оолдар, кыстар чепсек складтарын, көвүрүглөрни дыка хөйүнү чаза

309. Чурукту көрүңөр.

Одагда болушкун дугайында чугаадан аас-биле чогаадыңар. *Кандыг? чүлүг? каш?* чергелиг айтырыгларлыг демдек аттарын ажыглаңар.

310. Номчуңар. Сөзүглелдин кол бодалы чүл? Планын тургускаш, эдerti чугаалаңар.

КӨҢГҮЛДҮГ ТАЛ

Көжүрүп кааным уялыг талымга **келдим**. Бичии талга суг четпээн болду. Ийи **бора-хирилээ** мени көрүп кааш, мурнум-биле чавызы кончуг хииледир ушкулады.

Көңгулдан дөрт борбак кушкаш оолдары баштарын уштуп келгеш, аастарын ашкылады. Сиген аразындан сес шерги туткулааш, дөрт кушкаш оглунга үлегилеп берген мен.

Чаш амытаннарга шаптык катпас дээш чоруптум. Ийи **хирилээ** бажым кырынга үш долгандыр дескингеш, катап **көңгулдуг** талче кылайтыпканнар.

М. Кенин-Лопсанныы-биле

Домактарда карартыр парлаан сөстөргө айтырыглардан салыңар. Ол сөстөрни ушта бижээш, кандыг чугаа кезектери болурун айтыңар.

311. Номчунар. Демдек аттарын тывыңар. Кандыг айтырыгларга харыылаар-дыр?

Кырымда дээр бедик, аяс,
Кылагар көк, чаагай чол дег.
Баскан черим хөрзүнү эки,
Байлак дүжүт оон үнер.
Чаагай үнген кызыл-тас маа
Чалгаан ышкаш дагжап чыдар.

Д. Кугультинов

Байлак деп сөстүң утказын тайылбырлаңар.

312. Демдек аттарыңа удурланышкак болгаш чоок уткалыг сөстөрдөн тыпкаш, домактардан чогаадып бжиңер.

бедик — чавыс	хоптак — чазый
чидиг — ...	эрес — ...
кошкак — ...	ажыг — ...
изиг — ...	дыдык — ...

313. Ылгавыр демдектерин ёзугаар чүвелерниң аттарын тывыңар.

1. Тайга чурттуг, шагжагар мыйыстыг, бедик чаагай — ..., карактары соок, үргүлчү аш, боду көк — ..., кыжын ак, чайын бора, кортук, чүгүрүк, кулактары узун — ..., шокар, араатан балык — ... .

314. Сөзүглелди рольдап номчуңар.

Күжүгет Октай — дөрткү классчы. Ниити эртем школазындан аңгыда, ол музыка школазында база өөренип турар. Алызындан кызымак, топтуг, биче сеткилдиг оол болгаш, өөредилгези эки. Октай баянга чазыг чок ойнаптар апарган.

Бир-ле чылыг даамчыргай күскү кежээ турган. Оолду акызы баянга тыва аялгалардан ойнап бээрин дилээн.

Октай эжик чадазынга олурупкаш, баянын тыртып, узун, хоюг тыва аялганы ойнап орган. Ол өйде оолдуң чанынга халып ойнап турган энии Ак-Адыг аксын ажыпкаш, думчуун өрү сунгаш, улуп эгелээн.

Октайның алдыгы классчы акызы ону көргөш, тадылады каттырып, адыш часкагылаан:

— Ак-Адыг ырлап турда, ана ёзулуг артист-тир эвеспе! Артында-ла баян үделгези-биле суг бадыргылаар.

Октай ойнаарын соксадыпкан. Ак-Адыг улурун сок-саткаш, оглангылаан. Оол чаш эниин сегирип алгаш, чаптап, бажын суйбаан:

— Ыраажы эниимни. Мен баян-биле үдээримге, сен ыр-лаар ышкажың чүл але. Таптыг белеткенип алгаш, концерт-ке барып үнер бис шүве, ыраажым — деп эргелеткен.

К. Серээ

Сөзүглелге аттан чогаадыңар. Катап-катап номчааш, сөзүглелди кыска эдертиг кылдыр бжиңер. Бижик демдектерин шын салырын утпаңар.

315. Адаанда сөзүглелде айтырыгларга харыылавышаан, демдек адының дугайында өөрөнгөн билииңерни катаптаңар. Сөзүглелди шээ-жилеңер.

1. Демдек ады деп чүл? Демдек аттары чүнү илередирил?
2. Кандыг айтырыгларга харыылаттынарыл?
3. Домакка демдек ады кандыг чугаа кезээ-биле харылзажып чоруурул?
4. Демдек аттарының чугаага ужур-дузазын чижектерге бадыткаңар.

Ада-чуртум — ава черим! Айлык черни эргип чорааш, ам-на сенде чедип келдим. Сагынганым часкарып көр. Аржаан сууңну сакты бердим. Кылаң кара сугларың-даа хымыс-биле дөмей-ле-дир. Пөштер селбер, дыттар хөнү. Бөгүн шуут-ла авам ышкаш эргим-дир сен, ээр Таңдым!

Владимир Серен-оол

Чүзүн — өң.

Шевергин — чараш.

Хаай — думчук.

Чол — салым.

Даамчыргай — шаг-шинек чогу.

Улуур — ыт, бөрүнүң алгыраы.

Коңгул — ыяштарның унунда үттүг хос чер.

САН АДЫ

САН АДЫНЫҢ УТКАЗЫ

316. Номчунар. Сөзүглелге аттан бериңер.

Туристер балыкчылар хүнүн чарлаан. Олар **ийи бөлүк** бооп алгаш, хемче чорупкан. **Он ийи киж**и сыырткыыштаар, **он тос** киж и көрүкчүлөр боор деп дугурушкан. Балыкчыларның аразында демисел эгелээн. Түңнел үндүрер шак-даа келген.

Сыырткыыш-биле туткан балык **чээрби беш** килограмм болган. **Үжен ийи** балыкты туткан эмчи бирги черни алган. Ооң чаңгыс шортаны безин сес килограмм болган. Тиилекчини чемпион деп адааш, шаңнаан.

Сөзүглелден карартыр парлаан сөстөрүни ушта бижээш, чүнү илередип турарыл, тодарадыңар.

Чүвөлөрнүң түң санын азы дугаар санын илередир чугаа кезээн **сан ады** дээр. Чүвөлөрнүң түң санын илередир сан ады каш? чеже? деп айтырылгарга харыылаар: *беш дйт, он ийи инек, үш муң чурттакчы.*

Чүвөлөрнүң дугаар санын илередир сан аттары каш-кы? чежеги? каш дугаар? деп айтырылгарга харыылаар: *дөрткү класс, үшкү одуруг, он дугаар бажың.*

317. Номчунар. Домактардан түң болгаш дугаар сан аттарын хамааржып чоруур сөстөрү-биле ийи одуруг кылдыр ушта бижіңер.

- Үлегери: 1) *Он ийи харлыг, ...*
2) *Ийиги одуругда, ...*

1. Тывалар он ийи харлыг оолдарга аът мундуруп чораан. 2. Ийиги одуругда алды парта бар. 3. Дөрткү улдуңну беш демдектер-биле доостум. 4. Коданда беш хой ийистээн. 5. Надя Рушева он муң ажыг чуруктарны чураан. 6. Садып алган биледимде онгу одуруг, дөрткү олут деп бижээн болду.

318. Түң болгаш дугаар сан аттары кирген ийи-ийи домактардан чогааткаш, бижип алыңар.

Сан адын сайгарарының чурumu:

1. Чугаа кезээ. 2. Утказы. 3. Утказының аайы-биле бөлүү: түң, дугаар. 4. Домакка кол сөс, сөглекчи, ийиги черге кежигүн (тодарадылга) болур.

Чижээ: *Мен он харлыг мен.*

Он — с.а., түң санны илередир, түң, домакта ийиги черге кежигүн (тодарадылга).

Акымның хары он үш.

Он үш — с.а., түң санны илередир, түң, домакта сөглекчи.

319. Номчуңар. Сөзүглелден түң болгаш дугаар сан аттарын хамааржып чоруур сөстери-биле ушта бижээш, сан адының дугайында чүнү билип алганыңарны чугаалаңар.

ДУЗАЛАКЧЫЛАР

Алды өөреникчи — ийи уруг, дөрт оол школа чоогунда чааскаан чурттап олурар кырганга дузалажыр деп чугаа-лашкан. Ам олар кырганга бир ай ажыг барып турарлар.

Эгезинде-ле кылыр ажылын мынчаар дугуржуп алган. Үш бөлүккө чарлып алыр. Бирги бөлүктө ийи кижиге токпак доораар, от одаар, суглаар. Ийиги бөлүктө ийи кижиге бажың иштин болгаш ооң даштын арыглап-аштаар. Үшкү бөлүктө ийи кижиге аптека болгаш магазинден эм, аыш-чем садар.

1. Сан ады чүнү илередип чоруурул?
2. Бердинген сан аттарын бөлүктөргө чарыңар: *онгу, беш, чүс, алдыгы, он тоску, муң.*
3. Сан ады кирген бөдүүн домактан чогааткаш, сайгарыңар.

АТ ОРНУ

1. АРЫННЫҢ АТ ОРУННАРЫ

Чүвөлөрни адавас, а чүглө айтыр чугаа кезээн **ат орну** дээр.

Мен, сен, ол, бис, силер, олар деп сөстөр — арынның ат оруннары.

Ат орну — чүве аттарының орнун солуп, чүвөлөрни айтып чоруур чугаа кезээ.

320. Номчуңар.

1. Мен ыяш чарайн, сен суг ус, а ол дуңмазын ойнатсын.
2. Бис бөгүн хаактаар бис. 3. Олар маргылдаага киржир.

1. Домактарда ат оруннарын тывыңар. **2.** Домактарны бижээш, ат оруннарын кол сөс кылдыр шыйыңар. Ат оруннары кандыг айтырыгларга харыылаттыңар-дыр?

321. Айтырыг болгаш кыйгырыг домактарыңдан аас-биле чогаадыңар. Оларга ат оруннарын ажыглаңар.

Үлегери:

- *Сен бөгүн библиотека баар сен бе?*
- *Мен библиотекаже эртен баар мен.*

322. Номчуңар.

Сен шыдыраалап билир сен бе? **Мен** дуңмамны шыдыраага өөредип алган мен. **Бис** хостуг шакта ойнап турар бис. **Ооң** ам шыдыраалаары шыырак апарган. Шыдыраа — солун

болгаш ажыктыг оюн. **Ол** кижиниң угаанын сайзырадыр, шыдамык болгаш кичээнгейлиг болдурар.

Дүжүрүп бижээш, хынаңар. Кандыг чугаа кезээн ылгаан-дыр? Ол сөстөргө айтырыгдан салыңар.

Арынның ат оруннары *кым? кымнар? чүү?* болгаш падеж айтырыгларыңа харыылап турар.

Кым? — *Мен концертке киржир мен.*

Кым? — *Сайлык концертке киржир.*

Кым? — *Ол дөрткү класста өөренип турар.*

323. Номчааш, дүжүрүп бижип алыңар. Ат оруннарыңа айтырыгдан салыңар.

Мен тейден чуңгулаайн. Сен конькиле. Ол хаактазын. Бис тейден чуңгулаалы. Силер конькилеңер. Олар хаактазыннар.

324. Номчуңар. Ат оруннарын тыпкаш, харыылаттыңар айтырыгларыңа адаңар. Адалганы айтыңар.

1. Таваар ырлажыңар, оолдар, а сен, Сергей, дыка кышкыра бербе. 2. Мен манап олуруптайн, сен бээр хойгус. 3. Бис манаар бис, а силер озалдавайн келиңер. 4. Силер хөөрежиңер, хөөрежиңер, өңнүктер, бис дыңнаалы, солун-дур. 5. Сен хөөретпээн болзунза, мен тей бажынче үнмес турдум. 6. Уруглар чыгып келди, таптыг хөөмейле, олар сени мактаар апаар. 7. Бис селгүүстээли, олар кино көөр-дүр.

325. Хей сектер орнунга чогуур ат оруннарын киирбишаан, домактарны бижинер. Адалганы айтыңар.

1. ... ном номчуксаар кижини мен. Номда маадырлар бар. ... кончуг дидим херектер кылгылаар. ... кайы хире номчуксаар сен, Нина? ... база-ла номчуур мен. 2. ... кандыг кино көрдүңер, оолдар? ... «Чапаевти» көргөн болдулар. ... ам барып көөр бис.

Арынның ат оруннары бирги, ийиги, үшкү арынның болур.

Мен, бис — 1-ги арынның ат оруннары.

Сен, силер — 2-ги арынның ат оруннары.

Ол, олар — 3-кү арынның ат оруннары.

326. Номчуңар. Ылгаан ат оруннарының арнын айтыңар.

1. **Мен** эш...ип эгеледим, а ол хүнге дөгеленип чыдыпты.

2. **Силер** баштай чаг...ан харны көрүңер даан, ол тергиин солун болур чүве.

3. **Бис** байырлашкаш, самолёт... олуруптувус.

Олар бистиң соовусче үр-ле көрүп турдулар. 4. **Сен** балыктаарыңга ынак сен бе?

Ат орнун сайгарары:

1. Чугаа кезээ. 2. Айтыры. 3. Утказының аайы-биле бөлүү. 4. Саны. 5. Падежи. 6. Домакка чугула болгаш ийиги черге кежигүннер бооп болуру.

Ат орнунуң арны болгаш саны

Арыннар	Чаңгыстың саны	Хөйнүң саны
1-ги	мен	бис
2-ги	сен	силер
3-кү	ол	олар

2. АРЫННЫҢ АТ ОРУННАРЫНЫҢ ПАДЕЖТЕРГЕ ӨСКЕРЛИРИ

327. Номчуңар. Ылгаан ат оруннарыңга айтырыгдан тургускаш, падежтерин тодарадыңар.

1. **Бистиң** оолдар — хөглүг өөрүм. 2. Ховаганнар чалгаараксап, хонар-хонмас дойлуп тур боор. **Бисти** чоктап турлар боор. 3. Оттуп келгеш, дүне олче бүдүү көөр мен. **Ооң** боду көзүлбес, оортан дааш үнмес-даа. 4. Ойнаарагы хирлиг болза,

ону кым-даа мактаар эвес. 5. Менден деспем, чаа кожам, мени бүдүү бакылавам. 6. Мээң безин үнүп чадаан бедик баштыг Кызыл-Хаяа амыр кырлап халчыр боорга, адааргаксап көөрдүр мен. 7. Школам сээң чараш каазың утпаан-дыр мен. Он чыл ишти сеңээ өстүм.

Э. Кечил-оол

Ат оруннары падежтерге өскерлип чоруур.

328. Мен, бис деп 1-ги арынның ат оруннарын падежтерге өскерткенин бижип алыңар. Падеж кожумаан шыйып алыңар.

А. п.	мен	бис
Х. п.	мээң	бистиң
Б. п.	меңээ (мээ)	биске
О.п.	мени	бисти
Т.п.	менде	бисте
Ү. п.	менден	бистен
У. п.	менче	бисче

329. Дүжүрүп бижиңер. 2-ги арынның ат оруннарының айтырларын, падежин кырынга айтыңар.

Чурулга школазын сен удавас доозар сен. Делгелгеде сээң чураан чуруктарың бар. Комиссия сеңээ шаңнал берген. Келир чайын сени экскурсияже чорудар дээн. Эки оралдашсыңза, сенде чуруур салым бар-дыр. Өске өөрүң сенден өөренип ап турзун. Сонуургалдыг уругларны сенче чорудуп турар бис.

Мен, сен деп арынның ат оруннарын хамаарыштырарының, бээриниң падежтеринге өскерттип турда, ооң дазылы өскерли бээр. Чижээ: *мен* (а.п.) — *мээң* (х.п.); *сен* (а.п.) — *сээң* (х.п.); *меңээ, сеңээ* (б.п.).

Ол, олар деп 3-кү арынның ат оруннарының падеждерге өскерлирин көрүңер.

А. п.	ол	олар
Х. п.	ооң	оларның
Б. п.	аңаа(аа)	оларга
О.п.	ону	оларны
Т.п.	ында	оларда
Ү. п.	оон	олардан
У.п.	олче	оларже

Үшкү арынның чаңгыстың санында *ол* деп ат орну кайы падеждерге дазылы шуут өскерли берген-дир, чугаалаңар.

330. 2-ги арынның *сен, силер* деп ат оруннарын падеждерге өскертиңер.

А. п.	сен	силер
Х. п.		
Б. п.		
О. п.		
Т. п.		
Ү. п.		
У. п.		

331. Бижиңер. Хөй сектер орнунга домактың утказынга тааржыр ат оруннарын кирип бижиңер.

1. Школада аът бар. ... Сургуул деп адап алганнар. Уруглар чемин ... сартыктаарлар, ... аажок чаптаарлар. Чазын ... чиир сулазын тарып каар. Өөреникчилер ... чылыг кажаа тудуп берген. 2. Бистиң аалдың инектери сүткүр, ... бирээзи-ле чылда 2 муң литр сүт берип турар. Авам суг ... ажаап, чуп, чемгерип турар. ... кыжын чылыг кажаага тургузар.

Ат оруннарын шыйңар, падеждерин айтыңар.

332. Хөй сектер орнунга ат оруннарын чогуур падежтерге кирип, номчунар.

1. Кадарчы чанып орган. ... мурнунда ыды шошкуп чораан.
2. Честем сугга чоокта барбаан мен. ... ам даарта чоруур деп тур мен.
3. Бичии уруг ужупкан болгаш, ыглай берген. Очур ... чеде бергеш, ... аргалап турду.
4. Билбейн чорааш, өске кижиге дээпкен-дир сен, ... мурнунга бурууну билин.
5. Эжиңден белек алган-дыр сен, ... четтиргениңни илерет.

 333. Номчунар.

Ушкан пөштү көрүп кааш, Эртине кырган ону дыка кээр-гей берген. Ыңай-бээр көргүлээн. Кым-даа көзүлбээн. Эртине кырган ужуртуп каан пөштүң дайзыннарыңга боду чугаалаттынып, каргыжын салып турган:

— Бо пөш силерге кандыг хора чедирген чүвөл? Силерге кым тооруктук пөш ужуруңар деп дужаал берген чүвөл? Ол дээрге оранның байлаа-дыр. Бистиң кадыг-берге агаар-бойду-стук черивиске үнер пөштү одура кезип турар **барасканнар**, бети дээрде мээң дайзыннарым силер. Бышкан тооруктарыңы чыып-чыып алгылаан. Чиг-чиг тооруктар будуктарыңда халаңайнып арткылаан. Силер чүү силер? Тооруктук пөш силерге кандыг хора чедирген чүвөл?

Бо пөш турган болза, мен ооң-биле чугаалажып-даа болур мен. Хайыраан пөш! Кестирген пөш! Мени угааны алдаан диве. Сени балды-биле кезип каан чүвөлөргө ажынып тур мен. Мээң караамга пөш кезип турар кижиге көзүлзе, чогуур черинге **төрөпчилеп** чедире бээр мен.

М. Кенин-Лопсан

1. Сөзүглелге аттан бериңер. 2. Сөзүглел кандыг темада бижиттинген-дир, идеязын тодарадыңар. 3. Сөзүглелде арынның ат оруннарын ушта бижээш, харыылаар айтырыгларын, падежин айтыңар. 4. Ылгаан сөстөргө утказын тайылбырлаңар.

334. Турза чогуур үжүктөрнү немевишаан, бжиңер. Адалганың адаан шыйыңар.

Хүн...үс туткан балыывыс чип олурувуста, авам чуг...лады.
— Оран-чур...уң ажык-...айлаан уш-баш чок тө...еглеп бол-бас. Бистиң ада-өгбелеривис балык-...айлаңны, арга-ыяшты, аң-меңни биске ар...ырып кааны ол-дур. Сен ол бүгү бойдус...у камнап, карактап чор. Төрээн чур...у кижиге иези ышкыш эргим, хайыралыг. Аңаа ынак бол. Ооң ажык-дүжүүн өйлөп че...ирип, кам...алап чор, оглум.

Сергей Хертөк

Ат оруннарын болгаш демдек аттарын тыпкыш, кырынга демдеглеңер. *Карактап, кижиге, хайыралыг* деп сөстөрнүң дазылын, кожумактарын шыйыңар.

Мен, бис, сен, силер деп ат оруннары сөглөкчи-биле кады чорда, сөглөкчининг көргүзүкчүлери дээр. Чижээ: Мен (кол сөс, ат орну) *Алма-Атага чораан мен*. (сөглөкчи, 1-ги арын көргүзүкчү). *Бис ойнаар бис*.

335. Сөзүглелдинг утказын эдерти чугаалаңар.

КОРТУК ВАНЯ

Ваняның авазы ажыдар далганын ыяш доскаарга хоют-каш, суугу кырынга салгаш, кожазынче чоруй барган.

Имиртинде Ваня чанып кээрге, авазы чок болган. Дыңнаарга, суугу кырында кижини ышкыштап чыткан. Ваня: «Бо-даа аза-дыр!» — деп бодааш, коргуп-иргип, сириңейнип, ыдып-ла каан. Караңгыда Ваня от көзээр демирге базарга, оозу шапкылангаш, оолдуң хаваанга каккан.

— Ха-дуңма, дузалажыңар! — деп, Ваня кышкырыпкыш, казанактан үне халаан.

Хайлыг чүве ийик, оолдуң идиини уштунар дей берген, эжикке база ызырны берген. Ваня мурнуку өрээлче барып ушкыш, тепкиленмишаан, алгыра-ла берген:

— Төрээннер! Кожаларым! Дузалажыңар! Адырып ап көрүңер! Мени аза сегирип алды!

Кожалары маңнажып келгеш, өлүг-дириг чыгыы Ваняны тургузуп алганнар.

Олар Ваня-биле үр-ле өлүржүп, ооң доскаарда далгандан, от көзээр демирден, бодунуң-на будунда идиинден кортканын билип кааш, Ваняны кыжырып-ла эгелээннер.

К. Ушинский

1. Сөзүглелди чүге ынчаар адаанын тайылбырлаңар. **2.** Нарын чүве аттарын ушта бжиңер. **3.** *Ваняны* деп чүве адының морфологтуг сайгарылгазын кылыңар. **4.** *Ооң* деп ат орнун сайгарыңар. **5.** 2-ги абзацта *Ваня* деп сөстү ат орну-биле солуп номчуңар.

Чогаадыг азы эдертиг бижип тургаш, домак бүрүзүңге ол-ла чугаа кезээн катаптап ажыглавас. Дوماк чараш эвес болур. Солуп болгу дег чоок уткалыг сөстөрни тып аар.

336. Номчуңар. Утказын эдерти чугаалаңар. Ат оруннарын тып-каш, арнын, санын, падежин тодарадыңар: *олар* — 3-кү а., х. с., А. п.

ПАР, БӨРҮ, ДИЛГИ

Уйгур тоол

Бир-ле черге пар, бөрү, дилги чурттап чораан чүве-дир. Олар үжелээ аңнап чорааш, элчиген, кошкар база койгун өлүрүп алганнар. Турлагга чедип келгеш, пар өңнүктеринден айтырган:

— Че, тыпкан олчаны канчаар үлежир бис?

— Оо, дээрги, хортан күчүтен, сен бистиң эң күштүүвүс болгай сен, бүрүн эрге-даа сенде. Олчаның улуу — элчиген сээңи болзун, а кошкарны мен, койгунну дилги чизин — деп, бөрү ындыг харыы берген.

Пар оортан бар шаа-биле килеңнеп, бөрүнү сегирип алгаш, үзе-чаза соп каапкан. Оон дилгижекче көргөш, айтырган:

— А сен чүү деп бодаар сен, дилгижек?

— Оо, мээң дээргим! Эртенги чемге элчигенни, дүшште кошкарны, а кезжээ койгунну чооглап көрүңер.

— Олчаны ыңдыг угаанныг үлээрин сеңзээ кым өөретти? — деп, пар сеткил ханып айтырган.

— Оо, дээрги, амдыы бөрүден өөренип алдым ышкажыл — деп, дилги харыылаан.

 337. Чурукту көрүңер. «Кыжын куштарга болгаш дириг амытан-нарга мээң дузам» деп аттыг чугаадан тургузуңар. Аңаа ат оруннарын ажыглаңар.

Дараазында айтырыглар ёзугаар ат оруннарының дугайында чугаалаңар.

1. Ат орну деп чүл? **2.** Арынның ат оруннарын адаңар. **3.** Ат оруннары кандыг айтырыгларга харыылаттынарыл? **4.** Ат орнунуң чүве ады-биле дөмей болгаш ылгалдыг демдектерин чугаалаңар.

338. Номчуңар.

Холга өөредип алган эзирни өйлөп чөмгөрөр. Аң тутканда, эзирни мактаар, эът-биле шаңнаар. Эзир-биле «чугаалажып» билер херек. **Эзирни** черле кончуп болбас. Харын эзирни үргүлчү чассыдар херек. Бир эвес **эзирге** хорадаар болза, **эзир** ээзинче-даа халдап болур.

1. Ылгаан чүве аттарын ат оруннары-биле солувушаан, бжиңер. **2.** Сөзүглелди катап номчуңар, утказы кандыг-дыр? **3.** Ат оруннарының арнын, санын, падежин тодарадыңар.

КЫЛЫГ СӨЗҮ

1. Кылыг сөзүнүң утказы

Кижилерниң азы чүвөлөрниң кылдыныын азы турум байдалын илередир чугаа кезээн **кылыг сөзү** дээр.

Кылыг сөзүнүң чүве адындан, демдек адындан ылгалы чүү-дүр?

339. Номчуңар.

Караңгылаан, арыг удаан.

Кадыр элден **харап тур мен.**

Дээрден сылдыс менче баткаш,

Деңгер-ле бо, ара **читти.**

Салим Сүрүң-оол

Ылгаан сөстөр кылыг сөстери деп чүвени бадыткаңар. Бадыткалды дараазында айтырыгларга харыылап тургаш кылыңар.

Ук сөстөр кандыг айтырыгларга харыылаар-дыр?
 Чүнү илередип чоруур-дур?
Деңгер-ле бо дээнин чүү деп тайылбырлап болурул?

340. Сөс бүрүзү кандыг чугаа кезээ бооп чоруурун тодараткаш, үш бөлүк кылдыр бжиңер: 1) чүве аттары: ... 2) демдек аттары: ... 3) кылыг сөстери: ...

Малгаш, малгаштыг, малгаштаар; хөг, хөглүг, хөглээр; байыр, байырлыг, байырлаар; кылаш, кылаштыг, кылаштаар; кат, каттыг, каттаар; сиген, сигенниг, сигеннээр.

Бөлүк бүрүзүңге ол-ла чугаа кезээ болур ийи-ийи сөстен боттарыңар немеп бжиңер.

341. Чүве адының, демдек адының болгаш кылыг сөзүнүң дугайында дараазында план ёзугаар чугаалаңар:

1. Чүл ол?
2. Чүнү илередирил?
2. Кандыг айтырыгларга харыылаарыл?
4. Кандыг хевирлерге өскерлип чоруурул?
5. Домактың кандыг кежигүнү болурул?

342. Таблицада көргүскени дег, ийи-ийи чүве ады, демдек ады, кылыг сөзүндөн тыпкаш, бжиңер.

Сөстөр	Чүве ады	Дем-дек ады	Кылыг сөзү	Чүнү илередирил?		
				чүвениң адын	чүвениң демдээн	чүвениң кылды-нын
чидиг		+			+	
кээрген	+					
хадыыр			+			+
.....						

343. Номчуңар. Домактарда кылыг сөстөринге аас-биле айтырыглардан тургузуңар. Дүжүрүп бижээш, кылыг сөстөрин ийи шыйыг-биле шыйыңар.

Арга-арыг шимээргеп тур. Ыяштар бот-боттарының аразында чугаалажыр. Чамдыкта ыяштар аяар шимээргээр, аразында сымыранчыр. Ынчан агаар эки болурун чугаалажып турары ол. А чамдыкта ыяштар бир янзы шимээргей бээр. Ыракта кара булуттарны көрүп каарлар. Ынчан диңмирээшкин дугайын бот-бодунга медээлежирлер. Диңмирээшкин эрте бээр, хүннээректей бээр. Арга-арыгны дургаар өөрүшкүлүг чугаа тарап чоруп бээр.

Сөзүглелде кылыг сөстөрин дес-дараалаштыр бижир.

Үлегери: *шимээргеп тур — чугаалажыр ...*

2. КЫЛЫГ СӨЗҮНҮҢ ҮЕЛЕРГЕ, АРЫННАРГА БОЛГАШ САНАРГА ӨСКЕРЛИРИ

Кылыг сөзү каш үелигил? Бир үени өске үеден чүнүң дузазы-биле ылгаарыл?

345. Номчуңар. Домак бүрүзүндө кылыг сөстөрин тывыңар. Кылыг сөстөриниң үезин тодарадыңар. Үезин канчап тодарадып алганыңарны тайылбырлаңар.

1. Бо чылын час чылыг болган. Хек-даваннар, шончалайлар эртежик-ле черниң кырын каастап алган.

А. Ооржак

2. Хар чаарга, бичии чаштар

Каткы-хөглүг уткуп турлар.

Улуг эвес тейжигеште

Уруглар чуңгулап тур.

Экер-оол Кечил-оол

3. Чаъс соонда арга улам ногаарарар. Чер чымчаар, шыгый бээр.

1. Сөзүглелден кылыг сөстөрүн ушта бижээш, кылдыныгның кажан болуп турарын айтыңар. 2. Кожумактарның адаан шыйып алыңар. 3. Кылыг сөстери домактың кайызында чоруурун тодарадыңар.

346. Номчааш, бижип алыңар.

Хар-даа хөме урупкан.
Хат-даа үргеш, турупкан.
Шагзырааш, шимээн чок
Сыңны берген олур мен.

О. Сувакпит

Кылыг сөстөрүниң үезин тодарадыңар.

347. Үзүндү бүрүзүнде кылыг сөстөрүниң үелерин солуп номчуңар: бирги үзүндүде амгы үениң кылдыныы, ийигизинде — келир үениң, үшкүзүнде — эрткен үениң кылдыныы.

1. Хүн орайтады үнүп турган. Соок күштелген. Черни хар шыпкан.

2. Хүннүң херели черни чылыдып тур. Часкы суглар орук дургаар хөөрөп бадып чыдыр. Оът-сиген ногаарарып кел чор. Мурнуу чүктен куштар чанып кээп турлар.

3. Хүн күштүү-биле хаара бээр. Чечектер айыраң-шокар апаар. Уруглар арыгже каттап кирерлер.

Кылыг сөзү үелерге өскерлип чоруур. Кылыг сөзү үш үелиг: **амгы үе**, **эрткен үе**, **келир үе**.

Амгы үе канчап тур? чүнү кылып тур? чүнү кылып турар? чүнү канчап тур?; **эрткен үе** канчанган? чүнү кылган? канчалды?; **келир үе** канчаар? чүнү кылыр? деп айтырыгларга харыылаттыңар.

Чижээ: канчап тур? — чугаалап тур, канчанган? — чугаалап турган, чугаалаан, канчаар? — чугаалаар.

Кылыг сөстери элээн каш сөстөн тургустунар: тур, туруп келген, тарап чоруп турлар.

348. Номчуңар. Кылыг сөстөрүн тывыңар. Баштай болур хевирлиг, ооң соонда болбас хевирлиг кылдыныг илередир кылыг сөстөрүн ийи кезекке хуваап номчуңар. Болур, болбас хевирниң кылыг сөстөрүн ушта бижээш, тургузуун сайгарыңар.

1. Бистиң клазывыс фермада саанчыларга дузалашкан.
2. Бо чылын суг үерлевээн.
3. Ачам бо чылын аңнаваан.
4. Дүне хат хадываан.
5. Тейге хаактаан бис.

Үлегери: *чугаала* ва ан.

 Кылыг сөстери болур болгаш болбас кылдыныглар база илередир.

Чижээ: *Заводка туристер келген* — болган кылдыныг. *Заводка туристер келбээн* — болбаан кылдыныг.

349. Дараазында кылыг сөстөрүн болбас хевирже кирип бижіңер.

Чалаан, өөрээн, ырлап тур, үнген, күштелир, чанар, сыгырып тур.

Үлегери: *манаан* — *манаваан*, *деткиир* — *деткивээн*, ...

350. Болур болгаш болбас кылыг сөстери-биле домактан аас-биле чогаадыңар. Домак бүрүзүнүң кол сөс, сөглекчизин айтыңар.

Чырып турган, тыппаан, көрбөс, ажылдавайн тур, чоруй барган, бокталдырбас.

351. Скобкаларда кылыг сөстөрүн баштай болур, ооң соонда болбас амгы үе кылдыр тургускаш, домак бүрүзүн ийи катап бижіңер. *-ва*, *-ве*, *-ма*, *-ме* кылыг сөзүнүң кайы хевириниң кожумактары-дыр?

1. Чечекмаа өрээлинде (уду).
2. Тудугжу тууйбу (сал).
3. Сайгылгаан (чыры).

3. КЫЛЫГ СӨЗҮНҮҢ АМГЫ ҮЕЗИ

Кылыг сөзүнүң амгы үезиниң арыннарга болгаш саннарга өскерлири

Арыннар	Чаңгыстың саны	Хөйүнүң саны
1-ги	Мен көрүп тур мен.	Бис көрүп тур бис.
2-ги	Сен көрүп тур сен.	Силер көрүп тур силер.
3-кү	Ол көрүп тур.	Олар көрүп турлар.

Амгы үениң кылыг сөстери арыннарга болгаш саннарга өскерлир. Кылыг сөстери 1-ги, 2-ги, 3-кү арынныг база чаңгыстың болгаш хөйүнүң саннарынга өскерлип чоруур. Кылыг сөзүнүң арын, сан кожумактары кезээде өскертилге кожумаа болур.

352. Номчуңар. Кылыг сөстөрүн тывыңар.

1. Көстүп болбас ширбиил туткан, шугулдаан хат хөртүктөрни оруум дуглай бөлүп туру. (С. Пюрбю) 2. Ава черге аян тудуп, алгап-йөрээп ырлап тур сен. (С. Сарыг-оол) 3. Чакпаларын сула салып, чыскаалыпкаш, чаяңнашкан белдер дөвүн салдап турлар. (М. Кенин-Лопсан). 4. Хосталганы, шынны, ынакшылды хомузумга хап-ла чор мен. (С. Тамба)

Кылыг сөстөрүн ушта бижээш, үезин, арыннарын, саннарын айтыңар.

Үлегери: *болуп тур* — к.с., а. үе, үшкү арын, ч.с.

Кылыг сөстөрүнүн амгы үези **-п, -ып, -ип, -уп, -үп** деп кожумактарлыг өзек кылыг сөстөрүнге *тур, олур, чор, чыт* деп дузалал кылыг сөстөрүнүн каттышканындан тургустунар. *Ажылдап тур мен. Удуп чыдыр мен.*

Кылыг сөстери бөдүүн, нарын, каттышкан тургузуг-луг бооп болур. Чижээ: *тур, олур* — бөдүүн, *алгырар-кышкырар* — нарын, *удуп чыдыр* — каттышкан.

353. Бижип алыңар. Кылыг сөстөрүн бөдүүн, каттышкан тургузуг аайы-биле бөлүктөңөр, ийи шыйыг-биле шыйыңар.

1. Кулун иезин ээп тур. 2. Ирей тоолдап олур. 3. Ыяш бажы шимээргеп тур. 4. Өшкү кегженип чыдыр. 5. Койгун чемнеп чор. 6. Эрнин эрези сыгыртып олур. 7. Шары чыдыр. 8. Ыт олур. 9. Дилги шошкуп чор. 10. Шуурган күштөлип-ле тур, ыяштар силгигиленип-ле турлар. 11. Уруглар ырлажып-ла турлар.

354. Номчуңар. Кылыг сөстөрүн ушта бижээш, амгы үени көргүзүп чоруур кожумактарның болгаш сөстөрүн адаан шыйыңар. 3-кү домакты сайгарыңар.

1. Саянаның хаважыгы ырланып чыдыр. 2. Ачам игилдеп олур. 3. Чиңгис биле Сайлык шүлүк өөренип орлар. 4. Арыг кыдыында кара суг агып чыдыр. 5. Ховуда аъттыг кижичор-туп олур. 6. Ыяш доорап тур мен.

Үлегери: *ырланып чыдыр, ...*

355. Амгы үениң кылыг сөзү-биле 4 домактан чогааткаш, бижип алыңар. Арнын, санын айтыңар.

356. Төрээн чугаа номунда чогаалдардан амгы үениң кылыг сөстери бар 4 домактан ушта бижип алыңар. Кылыг сөзүнүң амгы үезиниң дугайында чүнү билип алганыңарны чугаалаңар.

4. КЫЛЫГ СӨЗҮНҮҢ ЭРТКЕН ҮЕЗИ

357. Номчунар.

Чылыг чазы **чедип келген**.
Чымчак сиген **четчип үнген**.
Чындыгыр көк ховуларда
Шыылама тараа **чалгаан**.

Ылгаан кылыг сөстөринге аас-биле айтырыглардан салыңар.

Кылыг сөзүнүң эрткен үезиниң арыннарга,
саннарга өскерлири

Арыннар	Чаңгыстың саны	Хейнүң саны
1-ги	бижип турган мен	бижип турган бис
2-ги	бижип турган сен	бижип турган силер
3-кү	бижип турган	бижип турган(нар)
1-ги	бижидим	бижидивис
2-ги	бижидиң	бижидиңер
3-кү	бижиди	бижиди(лер)

Кылыг сөстөриниң эрткен үезиниң кожумактары: *-ган, -ген, -кан, -кен, -ды, -ди, -ду, -дү ...* Кезээде өскертилге кожумактары болур.

358. Кылыг сөстөринге *-кан, -кен, -ган, -ген* деп кожумактарыны немеп бижидер. Кылыг сөзү кайы үеде өскерли бергенин тайылбырлаңар.

Чуг, саг, сок, төк, дорук, хаг, турнук.

Дакпырлап бижээн ажык эвес үннерниң үжүктөрин шын бижиирин сактып чугаалаңар.

359. Баштай чүнү кылганыл? канчапканыл? деп айтырылларга, ооң соонда чүнү кылды? канчалды? деп айтырылларга харыылаттынар кылыг сөстөрин ийи бөлүк кылдыр ушта бижип алыңар.

Бижишкен, ужупкан, халыды, даарады, чураан, чуруп каапты, илген, кести, кезип каапкан, хойгузупту, ажылдап каапты, ажылдаан, аъттанышты, өөрээн.

360. Номчуңар.

Хоюг ак хар
Кончуг оожум саарлып батты.
Черниц кырын
Чедиштир-ле шуглап алды.

И. Суриков

Эрткен үеде турар кылыг сөстөрүн ушта бижээш, тургузуун сайгаргаш, арын, санын айтыңар.

361. Дараазында сөс каттыжыышкыннарында кылыг сөстөрүн 1-ги арынга турар кылдыр өскерткеш, домактардан аас-биле чогаадыңар.

1. Демир-хууңга суг узуп эккелди, чааскаан чыдып калды, өзен иштинге хонду, телевизор көрүп олурду, маргылдаага тиилеп алды, таныштарымга аалдап чорду.

Амгы үениң кылыг сөстөрүн эрткен үениң кылдыр солуп номчуңар.

2. Дээрде хүн чырып тур. Дээрде ай кылайып тур. Соңгада от чырып тур. Инек кегженип чыдыр. Ыт чем манап олур. Дилги чем дилеп чор. Ирем удуп чыдыр. Авам аргып олур. Мен чунуп тур мен. Кичээлим манап чыдыр. Орнум эдип каан тур. Бызаа эдип тур. Даң чырып кел чор.

Баштайгы үш домакты бижээш, эрткен үениң кылыг сөстөрүнүн адаан шыйыңар.

1. Амгы болгаш эрткен үениң кылыг сөстери кандыг айтырыгларга харыылаттынарыл? 2. Амгы болгаш эрткен үениң кылыг сөстери канчаар өскерлирил? 3. Сөстөрүнүн тургузуун сайгарыңар: *келди, чыдыр, удуду, турган, эткен, чугган.*

Портрет, хемчээттирер, экии, электри.

5. КЫЛЫГ СӨЗҮНҮҢ КЕЛИР ҮЕЗИ

362. Номчуңар. Ылгаан кылыг сөстөринге айтырыглардан салыңар. Кылыг сөстөрүн ушта бжиңер, үезин тодарадыңар.

1. Ажылчыннар часкы тарылгага машиналарын **белеткээр**.
2. Улуг-улуг шөлдерни **андарып кааптар**. 3. Андарган черлерге кызыл-тасты болгаш арбайны **чаштырыптар**. 4. Күзүн ажылчыннар элбек дүжүттү **алыр**. 5. Уруглар **дузалажыр**.

 Кылыг сөстөриниң келир үези канчаар мен?, канчаар сен?, канчаарыл? канчаар бис? канчаар силер? канчаар(лар)ыл? чүнү кылыр? (кылырыл?) деп айтырыгларга харыылаттыңар: *хүрежир мен, көөр сен, походтаар бис, уткуур силер, кезер, ойнаар, келир*.

363. Номчуңар. Келир үениң кылыг сөстөрүн ушта бижээш, арнын болгаш санын айтыңар.

1. Соок кыш дезе бээр, солун час-даа чедип келир. Хөй куштар чанып кээр. Хамык чечек часты бээр, чечектиг до-вурзак кедер бис. Хамнаарактар ырлай бээрлер. Кайгамчык үе келир-ле.

2. Якутияны хары угда көрүп каан дег, язы-сөөгү ылгал чокка хүлүмзүрүүр. Омак-сергек, эптиг, чылыг холун сунар, одаандыва өңнүктерим мени чалаар. Алдар-аттыг аңчы ышкаш хүндүлээрлер. (С. Данилов)

364. Номчуңар.

Акым сугга катап
Каникулда **баар мен**.
Аккыр чараш хоюн
Кадаржып-даа **бээр мен**.

Ч. Кара-Күске

Ылгаан кылыг сөстөриниң үезин тодарадып чугаалаңар. Каникул деп сөстү очулдуруңар.

Кылыг сөстөрүнүн келир үезинин арыннарга,
саннарга өскерлири

Арыннар	Чаңгыстың саны	
1-ги	ырлаар мен	салыр мен
2-ги	ырлаар сен	салыр сен
3-кү	ырлаар	салыр
	Хөйнуң саны	
1-ги	ырлаар бис	салыр бис
2-ги	ырлаар силер	салыр силер
3-кү	ырлаар(лар)	салыр(лар)

☑ Кылыг сөстөрүнүн келир үезинин кожумактары: *-ар, -эр (-ер), -ир, -ур, -үр*. Чижээ: *келир, чоруур, чүлгүүр, үдээр*. Өскертилге кожумактары болур.

365. Аянынг номчуңар. Шүлүкке аттан чогаадыңар. Ылгаан кылыг сөстөрүнүн кожумактарын айтыңар, үезин тодарадыңар.

Ийи эштиң кылбазы чок:
Инек **сүрер**, өшкүлөр саар.
Арыгдыва маңнажыпса,
Агбанны-даа **сө шаап кээрлер**.
Шывык мунгаш, маңнадыпса,
Шынап аъттыг кижилер-ле.
Ча, согун чазап алгаш,
Чаалажып **кириптерлер**.
Шагар-оъттар, чашпан боктар

Ша-даа четпес, черде **чыдар**.
Айыраңнаан чечек шыпкан
Аяңчыгаш ортузунда
Чаңгыс хадың чанын орта
Шаанга киир чаржып **ойнаар**.
Анайлар дег **дешкилежир**,
Андаштаныр, ажа **халчыр**,
Көвей чечек чулуп алгаш,
Хөлчок чараш дээрбек **өрүүр**.

Е. Танова

Бердинген сөстөрүнүн утказын словарьлардан тывыңар: *агбан, шывык, ша-даа четпес*.

366. Бижип алыңар. Скобкалар иштинде бердинген кылыг сөстөрүн келир үеге турар кылдыр өскертип бжиңер, кожумактарын шыйып көргүзүңер.

Часкы чылыг хат хадып (*кел*). Хар-даа эрип (*кал*). Да-мырактар хөөрөп (*бат*). Хемнер, хөлдер часты (*бер*). Час (*дүш*).

Ынчан бүгүдеге ажыл хайныр. Кушкаштар уяларын (*септе*). Өрге, күске үңгүрлерин (*ашта*). Мал-маганның ка-жаа-хораазын (*аштап-арыгла*). Машиналар, тракторлар хо-вуже (*цнцп*).

 Март 8 — Бүгү делегейниң херээженнер хүнү.

367. Номчунар.

Эргим Чаяна!

Бистиң школавыска аваларга тураскааткан байырлал болду. Байырлалга бистиң аваларывыс шупту келди. Байырывысты чедиргилээш, чечектерни болгаш белектерни оларга берип кагдывыс. Эки өөрениривисти аазадывыс. Башкывыс Долзат Доржуевнага бодувустуң өстүргенивис чечээвисти сөңнедивис.

Оолдар канчаар өөренип турарын, бажыңыңга кандыг ажылдар кылып турарын, чүнү кылып билирин чугааладылар. Байырлалга ырлаштывыс, ойнадывыс, шүлүктер чугааладывыс. Бүгүдевиске кончуг хөглүг болгаш солун болду. Март 8 байырлалын канчаар эрттиргениңерни менче бижи, Чаяна.

Байырымны чедирдим, харыыңны манап ор мен.

Чечена Ойдуп.

Чагааның утказын аас-биле дамчыдыңар. Үстүнде мергежилгениң үлегери-биле дараазында темаларның бирээзин шилип ап, чогаадыгдан бижиңер: «Ава дээрге алдын», «Өг-бүлевис байырлалдары», «Хоочуннарга дуза».

368. Номчааш, дүжүрүп бижиңер. Сөзүглелдин кол бодалы чүл? Келир үениң кылыг сөстөрениң адаан шыйыңар.

Чаа билиг чедип алып дизе, шыдамык болур. Кандыгдаа ажылды кылырда, планнап алып. Билдинмес айтырыглар таваржыр. Улуг улустан сүме айтырар, энциклопедия, словарьлардан харыы дилээр. Билиин эштери-биле үлежир,

айтыржыр, түңнел үндүржүр. «Назының иштинде өөренир сен» деп чугаага дүүштүр чурттаар.

369. Чедир салдынмаан үжүктөрни четчелевишаан, сөзүглелди номчуңар. *Чаакталыр, булуктаар, чайындылаар* деп кылыг сөстөрениң утказын тайылбырлаңар. Сөзүглелдин эгезин чүгө ынчаар адааныл? Бижип алыңар.

ОВААРЫМЧАЛЫГ БОЛУҢАР

Күзүн хем чаакталы бээр. Чазын эрип **чыдар хемниң** дожу хээрек а...аар. Бо үелерде ону кырлап болбас. **Кышкы** дош база-ла ай...лдыг. **Кыжын** дош алд...нда хем уйгу чок агып, м...реп чыдар. Өйлөп-өйлөп ол булук...ап, чайындылай бээр. Ынчан хемниң дожунга ойн...ры эң ай...лдыг.

Ылгаан сөстөрни тургузуунуң аайы-биле сайгарыңар.

370. Чуруктарны топтап көрүңер. Чылдың кайы үезин көргүскен-дир, чугалаңар. Чурукка аттан тывыңар.

«Часкы балыктаашкын» деп чугаадан тургузуңар. 369 дугаар мергежилгеде бодалды сайзырадып болур силер. Пландан тургузуп алыңар.

6. КЫЛЫГ СӨЗҮНҮҢ ДУЖААЛ ХЕВИРИ

371. Номчуңар. Ылгаан сөстөрнүң дыңналыр аянын тодарадыңар.

Дузааңны сугже суп алгаш, **шимчевейн ор**. Балыктар көстүп кээрге, тудускааның балыктың бажынче дузааңны киир **кедиривит**. Балыктың мурнуу ийи чакпазын эрте бээр орта, ам ушта **шелип кел**.

С. Хертек

Шимчевейн ор, кедиривит, шелип кел дээн уткалыг кылыг сөстери кылыг сөзүнүң **дужаал хевири** болур.

Кылыг сөзүнүң дужаал хевирин аас чугаага күштүг, бедик аян-биле илередир.

372. Номчуңар. Бижип алыңар. Дужаал хевиринде кылыг сөстөрнүң адаан шыйып алыңар.

ЧАГЫГ

Эргелеткен ачам, авам
Эгииреде чагыыр сөзү:
Эштеринден чыдып калба,
Эртем-номга өөренип чор.

Шүшпең болба, чалгаа чорба,
Шүүлгеннер дег, чүрекир чор.
Эмин эрттир чассыг болбас,
Эрес-орлан, ажылгыр чор.

А. Белек-Байыр

Шүлүктү шээжилеп алыңар.

Кылыг сөзүнүң **дужаал хевири** дилегни, дужаалды, йөрээлди, сүмени, макталды, күзелди, кыйгырыгны илередир. Чи жээ: **Кызыл тукту бедик тут! Билиглерни кызымак, чүткүлдүг шингээт! Уруглар, селгүүстеңер, хөглеңер!**

Кылыг сөзүнүң дужаал хевири күштүг аян-биле илереттинген домактың сөөлүңге кыйгырыг демдээ салыр.

373. Шүлүктөрү аянныг номчуңар. Дужаал хевиринде кылыг сөстөрүн тывыңар. Оларның соонга бижик демдээн салганын тайылбырлаңар.

1. Амгы Моолдуң делгем чурту, Араттарның күрүнези Мөгежиреп чечектелзин! Мөңгежиреп делгерезин!	2. Бистиң ынак ававыс Бистер-биле хөглөшсин! Хүнчүгежим, хүнне-ле, Хүлүмзүрүп хүнне-ле!

П. Гайтав

О. Сувакпит

 Мөгежиреп, мөңгежиреп деп сөстөрүң утказын канчаар билип алдыңар?

Кылыг сөзүңүң дужаал хевириниң өскерлири

Арыннар	Чаңгыстың саны		
1-ги	алыйн	саайн	кезейн
2-ги	ал	саг	кес
3-кү	алзын	сагзын	кессин
	Хөйнүң саны		
1-ги	алыылыңар	саалыңар	кезээлиңер
2-ги	алыңар	сааңар	кезиңер
3-кү	алзыннар	сагзыннар	кессиннер

 Кылыг сөзүңүң дужаал хевириниң 1-ги арнында чаңгыстың санында чөпшээрел илередип чоруур кожумаан **-йн** кылдыр бжиир: *көрейн, чорууйн.*

Кылыг сөзүңүң дужаал хевириниң чаңгыстың санында 2-ги арнында кожумаа кезээде чогаадылга кожумаа бооп чоруур: *сугла.*

374. Кылыг сөстөрүн дужаал хевириниң 1-ги арныга чаңгыстың саныга турар кылдыр бжиңер.

Маңна, бил, сугла, чораан, турган, сөглээн.

 Чуртта, чурттакчы.

375. Номчунар. Дужаал хевиринде кылыг сөстөрүн ушта бижээш, арнын, санын айтыңар.

Үлегери: *тургус* — 2-ги а., ч. с.

Бызаңчы, сен балдың туткаш,
Быжыг чаа бажыңны биске тургус!
Эптиг кылдыр манзаларны чаза,
Элбек чырык соңгалардан кирзин!

А. Белек-Байыр

Алды баштыг Кара-Дагны
Аал-ла кылып алыылыңар!
Алызында барып-барып,
Амыр-шөлээн чурттаалыңар!

Улустуң ыры

376. Кылыг сөстөрүниң хөйүнү санында дужаал хевирин чаңгыстың санынче кирип бижіңер.

1. Дүрген чыскаалыңар! 2. Кичээлиңерге кызымак болуңар. 3. Шудургу ажилдаалы. 4. Оолдар сиденни сарааттазыннар, уруглар бөлзүннер. 5. Кырганнарже сагыш салыңар. 6. Чаштарны ажаалыңар. 7. Салгын-сырын чассытсын, чарыш аъдын мунаалы.

377. Йөрээл, кыйгырыг, дужаал илередир 3–3 домактардан чогаадып бижіңер, кылыг сөстөрүниң адаан шыйып ылгаңар.

378. Номчунар. Домактарның утказын тодарадыңар (*мактал, йөрээл, дилег, дужаал дээш оон-даа өске*).

1. Селбер ногаан хадыңчыгаш, сеткилиң-даа чараш болзун!
2. Эзир куштар уя туткаш, эзим, дагда чурттап чоруур якут, тыва найыралы ыяк быжыг чечектелзин! (*С. Элляй*)

3. Ынак аргам, чараш аргам, ырым болуп мөңгө артсын!
 (Ю. Кюнзегеш) 4. Дуңмаң хепкер, чемгерип каг, дузааргак
 чор, эвилең чор! 5. Бызаа эме берди, маңнажыңар. 6. Кежээ
 кижини, ажылчын чонну макта, алдаржыт!

7. КЫЛЫГ СӨЗҮНҮҢ ДААР ХЕВИРИ

379. Номчуңар. Бижип алыңар. Ылгаан кылыг сөстөрүнүң айтырыын тодарадыңар, кожумаан шыйыңар.

Чалар от дег изиг келзе,
 Чайык-кудук чаашкын чагза,
 Кончуг күштүг шуурган какса,
 Кортпас-даа бис, деспес-даа бис.

Кылыг сөзүнүң канчалзымза? канчалзыңза? канчалза? канчалзывысса? канчалзыңарза? деп айтырыгга харыылаттыңар хевирин кылыг сөзүнүң **даар хевир**и дээр. *Бызаа өссө — шары боор. Кулун өссө — аът боор.*

Кожумактары: -за, -зе, -са, -се. Кезээде өскертилге кожумактары бооп чоруур.

Кылыг сөзүнүң даар хевирниң өскерлири

Арыннар	Чаңгыстың саны	
1-ги	көрзүмзе	ойназымза
2-ги	көрзүңзе	ойназыңза
3-кү	көрзе	ойназа
	Хөйнуң саны	
1-ги	көрзүвүссе	ойназывысса
2-ги	көрзүңерзе	ойназыңарза
3-кү	көрзе	ойназа

380. Үстүндө таблицага даянып, кылыг сөстөрүн даар хевирге өскертип бжиңер.

Тут, час, ас, бер, чан.

381. Хөй сектер орнунга болза, болзунза, болзунарза деп кылыг сөзүн чогуур арыннарга болгаш санга кирип чугаалаңар. Эвилең-ээлдек аажы-чаң илередир кожумактарны айтыңар.

1. Мен хой кадарар болзумза, хойну оъттуг черге аппаар мен. 2. Сен чылгылаар ... ыдыңны эдертип ал. 3. Ийи эр хүрежир ..., кайызы октаар ирги? 4. Силер экскурсиялаар ..., биске чугаалаар силер, кады чоруптар бис. 5. Селгүүстеп ырады чоруур ..., хүнезин ап алыр бис. 6. Кино көөр ..., меңээ билеттен садып каар силер, угбай.

382. Бижип алыңар. Ылгаан кылыг сөстөрүн даар хевирге өскертиңер.

1. Ши **көөр сен**, утказын меңээ чугаалап бээр сен. 2. Даарта тайга үнер бис, чараш чечектер чулуп аар бис. 3. Бөгүн хар **чагбас**, даарта дошка ойнаар бис. 4. Тоорук **элбек** болур, диң хөй болур. 5. Дүрген **удуур**. 6. Ном **номчуур**. 7. Аът **мунган**. 8. Концерт **көрген**. 9. Тоол **дыңнаан болур**. 10. Москвага **баар**.

Үлегери: *Ши көрзунзе, утказын меңээ чугаалап бээр сен.*

383. Дүрген-чугааны 2—3 катап номчааш, кым дүрген болгаш шын чугаалаар-дыр, шээжи-биле чаржып чугаалаңар.

Чашкынназа,
Чашкынназын.
Чаагай сиген
Чаптып үнзүн.

Салгынназа,
Салгынназын.
Сарыг чечек
Саглаңназын.

О. Сувакпит

Баштай дужаал, ооң соонда даар хевирниң кылыг сөстөрүн айтыңар.

384. Номчуңар. Сөзүглелге аттан тывыңар.

Чылдың бир үези өскезинче дораан шилчивес. Кыш часче, час чайже, чай күсче болгаш күс кышче чоорту, барык эскет чок шилчип турар.

Соок кошкап келир, дээр болгаш агаар өңгүр апаар. Хар көгере бээр, оон агып эгелээр — час-даа дүшкен.

Дамырактар төктүп бадып турар, тас черде болгаш тас ыяштарда хоюг алдын чөөктер көстүп келир, оон-на шынааларда сиген, ыяштарда бүрүлөр чалгыш-шуугап турар апаар — чай дүшкен.

Ю. Коринец

Чылдың үе бүрүзүнүн демдектерин сөзүглелге чоокшулаштыр чугааланар. Кылыг сөстөрүн ушта бижээш, үезин, арнын болгаш санын айтыңар.

? 1. Кылыг сөстөрүнүн чүлөргө өскерлип чоруурул? 2. Кылыг сөстөрүн дужаал хевиринин эвилең-ээлдек аянынче өскертиңер: *дузала, олур, дыштан, кел, оожурга*. 3. Деңнеңер: *помоги — помогите, садись — садитесь, отдохни — отдохните, приходи — приходите, успокойся — успокойтесь*. 4. Эрткен үениң кылыг сөстери канчаар өскерлирил? 5. Кылыг сөзүнүн дужаал хевирини кандыг утканы илередирил? 6. Кылыг сөзүнүн даар хевиринин айтырыы кандыгыл? Чижектен кириңер.

385. Шүлүктү аянынг номчуңар. Хөй сек орнунга үжүктөрүн четчелеп номчуңар. Карартып парлаан кылыг сөстөрүнүн үезин айтыңар.

БАЛЫКЧЫ

Балыкчы херекселин
Балыктаар деп беле...кээн.
Сыыр...кыыштаар дээштиң,
Сы...ын база алган.

Орта барып удуур
Ор...ун база чүктээр.
Хере теп чы...ар дээш,
Хевис база алган.

Шугланып у...уур дээш,
Шуглаан база ал...ан.
Шайлап ту...ар дээштиң,
Самоварын чүк...ээн.

Ыңай-бээр диле...ес дээш,
Ыяжын чү...теп алган.
Хаар...акты база алган.
Халалыг бе ынчаш?

Э. Успенский

Шүлүкте шын эвес медээни тодарадыңар. Балыкчы чүнү албас тургандыр, чугаалаңар.

386. Номчуңар. Сөзүглелди номчааш, хевирин тодарадыңар.

ЕНИСЕЙ

Енисей — Сибирьде улуг хемнерниң бирээзи. Ол ат болза эвенкилерниң Иоанеси азы Енисей — «улуг суг» дээн адындан укталган. Хемниң кирген аксында ненецтер ону Енаси — «калбак хем» деп адап турар. Ооң бажында турар тывалар Улуг-Хем деп адап турар.

1. Улуг-Хемниң дугайында 3-4 домактарлыг чугаадан чогаадып бижиңер. **2.** Ол домактарыңарда чүве аттарын, кылыг сөстөрүн айтыңар.

387. Аянынг номчуңар. Сөзүглелде карартыр парлаан кылыг сөстөрүниң үелерин тодарадыңар.

1. Хараачыгай **чидип барган,**
Каарганнар **көстүп турган.**
Каргырады **алгыргылаан,**
Хаяларга **хонуп турган.**
2. Хараачыгай **ужуп-ла тур,**
Хаяларны **харап-ла тур.**
Уя тудар **черни дилеп,**
Уругларын **бодап туру.**
3. Хөгжүмчүлөр **кирип келир.**
Көвей чону **хөглөп келир.**
Соок-Ирей **моорлап келир.**
Солун ырны **эгелептер.**

Баштай амгы үеде кылыг сөстөрүн, ооң соонда эрткен үениң кылыг сөстөрүн ушта бижип алгаш, арнын айтыңар.

388. Номчуңар.

Бир оол алгырып-ла үнген:

— Келди-ле! Ак аът! Чок, өле аът-тыр!

Шынап-ла, дөң артындан ушта халып келзе, Сактаяктың өле аъды мурнап олурган.

Хенертен доруг аъттыг оол бажында аътты четкеш, теп-сенип, кымчызын чайып, кыскыл аътка чыпшыр кээр орта, оозу хойдуккаш, улам дүрген маңнап, ол-ла хевээр четтир-бейн келген. Мактаан, магадаан чон-даа дүүрээн. Чыртай-оол ашактың кыскылы эрткени ол.

Салим Суруң-оол

1. Сөзүглелге аттан тывыңар. **2.** Домакты сайгарыңар: *Мактаан, магадаан чон-даа дүүрээн.* **3.** 3-кү домакта кылыг сөстөрүн бижээн аайы-биле ушта бижирер. Аът мунукчузу эзер кырында канчап чоруур-дур? **4.** Бирги домакта бижик демдээн тайылбырлаңар. **5.** Аъттарның өңнөринге дүүштүр чуруктан бажыңарга чуруңар.

Чөөк — хоюг, чымчак дүктер.

Хараачыгай — бичежек дүрген ужар куш.

Дөң — бичии бедий берген чер, тейжигеш.

Кыскыл — кызылзымаар.

389. Номчуңар. Кылыг сөстөрүн ушта бижээш, үезин тодарадың-ар, кожумаан шыйы-ңар. Сөзүглелде болуушкунну эрткен үеде кылдыр өскертип номчуңар.

ВИТАМИННИГ КОКТЕЙЛЬ

Бедик кырлыг стаканче $\frac{2}{3}$ стакан яблук согун кудуп алыр. Ооң кырынче 1 борбак лимоннуң согун сы тудупкаш, аңаа бир бичии омааш ишти мөдту немеп алгаш, оларны миксерге эки долгадаптар. Хамык холумактар эки холужа бергенде, элээн каш дөрбелчин дошчугаштарны стаканче киир каапкаш, база миксерге эки былгап алыр.

Сүме ёзугаар витаминниг коктейльден кылып ижи-ңер.

390. Номчуңар. Сөзүглелден чаа чүнү билип алдыңар, делгеренгей чугаалаңар.

Бир эвес силерде хлеб шыгжаар тускай сава чок болза, ону шил азы баалыңныг савага тудуңар. Саваның дүвүнге

бир борбак карттап каан картофель азы бичии дус каап каар, хлеб катпас.

Далганга курттар тывылбазын деп бодаар болзуңза, далганныг хапче даштын карттаваан чесноктардан суп каг.

Баштай даар, ооң соонда дужаал хевиринде кылыг сөстөрүн ушта бижип алгаш, арнын, санын аас-биле тодарадып чугаалаңар.

391. Кылыг сөстөрүн адаанда схеманың үлегери-биле тургузуун кезектерге чарып бижичер.

Чугаала, чугаалаайн, дилеңер, эккелзин, тарышса, усса, эрткен, чоруур, өрүүр, кылашта, чуруңар, көрейн, чурууйн.

Кылыг сөстери	Дазылы	Кожумактары
чугаала чугаалаайн	чугаа чугаа	-ла -ла,-йн

392. Шүлүктү аянынг номчуңар.

ТЫВА ӨҢНҮКТЕРИМГЕ

Каш хонгаш, шак бо черден чоруй баар мен.
Харлыг дүвү Саянда изим ширбип кааптар.
Ынчалзajok кезээ мөңге кады чоруур
Ынаныштыг найыралда доңнашкан бис.

Хемнер, даглар аравысты муңгаштап,
Херии Сибирь делгемнери чаптылза-даа,
Урал ажып, ырап келгеш, өөрүмнү
Уттурум чок — чүрээм-биле кады чоруур.

Харлыг баштыг Саян сынын сакты бергеш,
Катап база аалдап баар деп күзезимзе,
Өңнүктерим өвүр чарыын чурттап чоруур
Өндүр сын-даа моондак бооп кайын шыдаар.

Степан Щипачёв

1. Сөзүглелдин темазын тодарадыңар. Найыралды бадыткаар чижектерни шүлүктөн тывыңар. 2. Ийиги домакты ушта бижээш, сайгарылгазын кылыңар. Домакта дылдың уран-чечен кандыг аргазы кирген-дир, тывыңар. 3. Даар хевирниң кылыг сөстөрүн ушта бижиңер. 4. Сөстөрүнүң тургузуун сайгарыңар: *хемнер, делгемнери, өңүктөрүм*.

393. Кичээнгейлиг номчуңар. Чечен чугаага аттан тывыңар.

Адыг оглу чиңгистерлиг, узун-узун ыяштарлыг өзенни өрү ушкан дыттар кырлап, будуктар шывадап, өөрээнинден өпеңейдир девий аарак базып чоктап чыткан. Адыг оглу ынчаар тояр дээш, ижээнинден элээн ырап келгенин боду эскербээн.

Арыгда ырлашкан кушкаштарның үнү, ыяш үттээр торгаларның торулааштары, салгынга арыгның шиилээн даажы адыг оглунга чамдыкта тааланчыг-даа, чамдыкта коргунчуг-даа болуп чораан.

Адыг оглу дыттың адаккы будуун мунупкаш, чаңгыс катап сеглеш кылдыр чайганырга, олурган будуу сыйлып-ла баткан. Адыг оглу дыт дөзүндө чиңгис кырынга мет кылдыр барып дүшкөн. Дыка-ла аарышкылыг болган, артында-ла караның оду кызаш дээн. Адыг оглу кортканындан тура халаан.

План ёзугаар чечен чугаада болушкунну эдерти чугаалаңар:

1. Адыг оглу өзенде.
2. Арга иштинге.
3. Адыг оглунуң кортканы.

НАРЕЧИЕ

394. Номчуңар.

Быткыр харыылаан. Орай чанар. Дыңзыдыр чөдүрген. Даштыгаа манап орган. Аажок өөрээн.

Кылдыныгның ылгавыр демдээн тодарадыңар. Айтырыын салыңар.

Кылдыныгның ылгавыр демдээн илередир өскерилбес чугаа кезээн **наречие** дээр.

395. Карартыр парлаан сөстөрни кылыг сөстери-биле кады ушта бжиңер. Айтырыын бжип алыңар.

1. **Эртежик-ле хар** бысканнап келди. Черни **агарты** шып каапкан. Уруглар чаш харны оваалап, **кижигилештир** борбактап турдулар. Арыг агаарга оларның арыннары **хүрерти** додуга бергилээн. 2. **Амга чедир** чаъс чагбаан. **Дүүнден бээр** бүргөп тур. Чаашкын ам **шииледир** кудуп келир боор.

Үлегери: *Эртежик-ле (кажан?) бысканнап келди.*

Наречие — өскерилбес чугаа кезээ. Наречиелер кайда? канчаар? кайыын? кажан? дээн чергелиг айтырылгарга харыылаттынар: *өрү, дескиндир, кыжын.*

Кылыг сөзүнге хамааржыр, ооң ылгавыр демдээн тодарадыр: *Доора чыдыпкан.* Домакка ийиги черге кежигүн **байдал** болур.

396. Чурукту көрүңер. Чылдың үезин тодарадыңар. Аттан чогааткаш, чүве адын, демдек адын, ат орнун, кылыг сөзүн, сан адын ажыглап тургаш, чугаадан бжиңер. *Орайга дээр, дыка, аажок* деп наречиелерни чугааңарга ажыглаңар.

397. Номчунар. Домактарда чүве аттарын, ат оруннарын, кылыг сөстөрүн айтыңар. Карартыр парлаан сөстөрже айтырыглардан салыңар.

1. Мен субурганны (канчаар?) **долгандыр** кылаштаар мен. Сен субурганны (канчаар?) **долгандыр** кылаштаар сен. Ол субурганны (канчаар?) **долгандыр** кылаштаар.
2. Артисттер концертин (кажан?) **дүүн** көргүскөн. Көрүкчүлөр концертти (кажан?) **дүүн** көргөн.

Аңгы-аңгы домактарда карартыр парлаан сөстөр өскерилген-дир бе?

398. Домактарны номчуңар. Карартыр парлаан сөстөр наречиелер деп чүвени үстүндө дүрүмгө дүүштүр бадыткаңар.

1. Маңаа **үргүлчү** ойнаар бис, эжим.
2. Оглум **аажок** өскөн-дир.
3. **Удавас** мени эрттир өзе бээр боор.
4. Дээлдиген **аъткылаштыр** киштээр-даа.
5. Орук **өрү** чоктаан.

Домактарда наречиелерни хамааржып чоруур кылыг сөстери-биле ушта бижип алыңар.

нар.

Үлегери: *үргүлчү ойнаар бис.*

399. Хөй сектер орнунга наречиелерден кирибишаан, дүжүрүп бижип алыңар. Наречиелерни — · — · — демдек-биле шыйып алыңар.

1. Хар черни ... чаапкан.
2. Мен дыка ... турар мен.
3. Ыт ... улуп орган.
4. Автобус дөштү ... чүткүдүп орган.

Кириер наречиелер: *өрү, агартыр, бөрүгүлештир, эрте.*

400. Солагай талада сөс каттыжышкыннарын бижээш, оң талада удурланышкак уткалыг сөс каттыжышкыннарын таарыштыр кирип бижичер.

куду баткан
бедидир көдүрдү
аңгы келдилер

мында ырлашкан
кады келдилер
чавызадыр көдүрдү

кежээ үнүпкен
дүгдө ырлашкан

өрү чоктаан
эрте үнүпкен

401. Домактардан дараазында тургузуглуг сөс каттыжыышкыннарын ушта бижирер: демдек ады + чүве ады; наречие + кылыг сөзү.

1. Күштүг хат хадып тур. 2. Бирги классчылар чараштыр чыскаалыпкан. 3. Сыын чидидир алгырып чораан. 4. Шыг-рак мөгө девип үндү. 5. Угбам бөрттү шокарартыр аргаан. 6. Сарыг чечек частып эгелээн.

402. Кажан? канчаар? деп айтырылгарга харыылаттынар наречиелерлиг 2-2 домактардан чогаадып бижирер.

Наречиени сайгарары:

1. Чугаа кезээ. 2. Утказы. 3. Айтырыы. 4. Домакка ролю.

Солуннар **дүүн** келди.

Дүүн — наречие, үе көргүзүп турар, кажан?, ийиги черге кижигүн (байдал).

1. Наречие кандыг айтырылгарга харыылаттынарыл?
2. Наречие домактың кандыг кижигүнү болурул?
3. Наречие домакка кандыг чугаа кезээ-биле харылзажып чоруурул?

ЧЫЛ ТӨНЧҮЗҮНДЕ КАТАПТААШКЫН

Өөредилге номунуң сөөлгү арнында «Допчузу» деп каан эгеде чыл дургузунда кандыг темалар өөренгениңерни номчуңар. Айтырылгарны болгаш оларга харыыларны номчуңар.

Сөс деп чүл?

Сөс чувелерниң аттарын, демдектерин, кылдыныгларын илередир: *демир-үжүк, тарылга, узун, кылаштаар.*

Сөстөр кандыг кезектерден тургустунарыл?

Сөстөр дазылдан, чогаадылга, өскертилге кожумактарындан тургустунар: *ажыл, ажылда, ажылда* ар.

Кандыг чугаа кезектери билир силер?

Чугаа кезектери: чүве ады, демдек ады, сан ады, ат орну, кылыг сөзү, наречие.

Домак деп чүл?

Домак дээрге төнгөн утка илередир чаңгыс сөс азы аразында харылзаалыг элээн каш сөстөр болур: *Час. Кара-баарзыктар ужуп келген.*

Домак чүлөрдөн тургустунарыл?

Домактар аразында утка талазы-биле харылзаалыг сөстөрдөн тургустунар.

Домак кежигүннери кандыг болурул?

Домак кежигүннери чугула болгаш ийиги черге деп бөлүктөргө чарлыр.

Домактың чугула кежигүннеринге чүлөр хамааржырыл?

Кол сөс биле сөглөкчи — домактың чугула кежигүннери.

Домактың ийиги черге кежигүннеринге чүлөр хамааржырыл?

Немелде, байдал, тодарадылга — домактың ийиги черге кежигүннери.

1. ДОМАК

403. Сөзүглелди утка аайы-биле домактарга үзүп номчунар.

Школавыста класс бүрүзү тускай даалга алган бис уруглар садынга дузалажыр бис ында алды бөлүк бар чаштарга дузаны көргүзүп эгелээн бис баштай ойнаарактар кылгаш, белекке бердивис ооң соонда солун концерт көргүстүвүс.

1. Сөзүглелди домактарга үзүп бижинер. 2. Сөзүглелде бир домакты өскезинден ылгаарын тодарадыңар. 3. Баштайгы үш домактың кол сөс биле сөглекчизин шыйыңар. Кол сөс кандыг чугаа кезектери бооп турар-дыр? Олар кандыг падежте турар-дыр?

Кол сөс колдуунда адаарының падежинде турар чүве ады азы ат орну-биле илереттинер.

Ачам «Күш-ажылдың хоочуну» деп медаль-биле шаңнаткан. **Ол** тудугда ажилдап турар.

404. Бердинген сөстөр-биле домактардан тургузуңар. Сөзүглелге кандыг ат берип болурул?

библиотекавыстың, бистиң, номчукчулары, хөй тудуп турар, корум-чурумну, дежурныйлар номнар, солуннар, журналдар, берип турар, олар ном шилип алырынга, дузалажып турар, чаштарга, бис бар, библиотекада, номнар, чаа, делгелгези

1. 2, 3 дугаар домактарны домак кежигүннеринге сайгарыңар.
2. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домакты тывыңар.

405. Номчуңар.

КИЖИ ЧАҢГЫС ТӨРЭЭН ЧУРТТУГ

Чүге чуртувусту ада-чурт дээр бис? Чүге дээрге аңаа ада-өгбелеривис эрте-бурунгудан чурттап чораан. Чүге төрөөн чурт дээр бис? Чүге дээрге аңаа төрүттүнгөш, төрөөн дылывыска чугаалажып турар бис. Ында бүгү-ле чүве биске чоок болгаш эргим. Чүге ие чурт дээр бис? Чүге дээрге ол бисти доруктуруп өстүрүп каан, бодунуң дылынга өөрөткөн. Ол ие кижы ышкаш бисти кандыг-даа дайзыннардан камгалап турар. Чер кырында хөй күрүне бар. Ынчалза-даа кижы чүгле чаңгыс иелиг болуру дег, чаңгыс Төрөөн чурттуг.

1. Сөзүглелден чүнү билип алдыңар? Домактарны шын үн аянын номчуңар. 2. Баштайгы ийи айтырыг домактарын болгаш оларга хары

домактарны бижип алыңар. **3.** Чүве аттарын, ат оруннарын, демдек адын тыпкаш, кырынга айтыңар.

406. Номчуңар. Шүлүктүң кол бодалы (идеязы) чүл? Аттан чогаадыңар. Кыйгырыг домактарын тывыңар. Кылыг сөзүнүң дужаал, даар хевирлеринде чижектерни ушта бжиңер.

Бажыңыңның серизинде
Бора-хөкпеш уя туткан.
Барып көр даан! Частыр четкен
Борбак бичии чуургалар бар.

Шурулар дег бора-шокар
Чуургаларга черле дегбе!
Олар боду тускай чыттыг,
Оон ава төлүн таныыр.

Холуң-биле дээпсиңзе,
Хоралакчы болганың ол.
Көңгүс өске кижичыдың
Хөкпеш дораан эскерип каар.

И. Иргит

Чүве аттарын ушта бижээш, сан, падежин тодарадыңар.

407. Схемалар ёзугаар домактардан тургузуңар.

1) кол сөс ↔ сөглекчи

↓   ↓
кандыг?   кайда?

2) кол сөс ↔ сөглекчи ↔ кол сөс ↔ сөглекчи

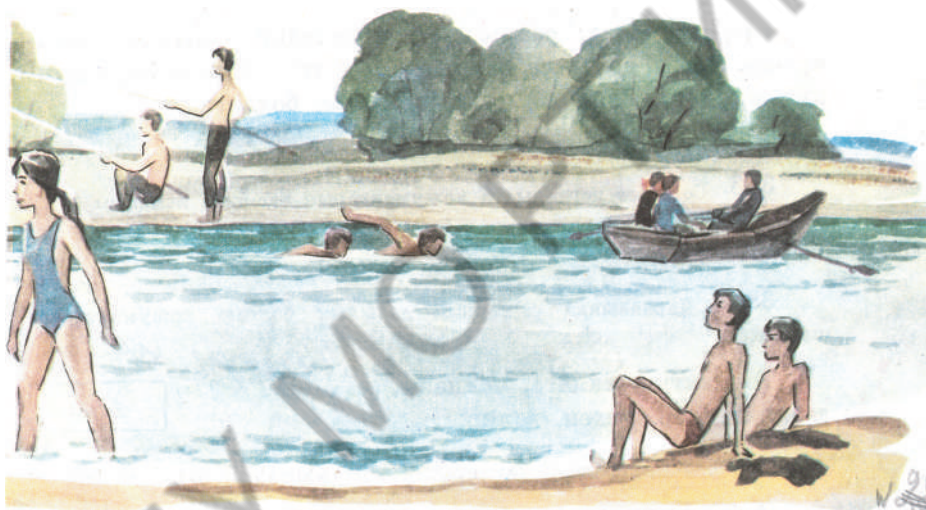
↓   ↓   ↓
кажан?   кымның?   кайда?

1. Тургускан домактарыңарны бижип алыңар. **2.** Домактарның чу-гула кежигүннериниң адаан шыйыңар. **3.** Домактарның соонга кандыг демдек салып алдыңар? Чүге?

408. Домактарга ийиги черге кежигүннерден немеп, делгередиңер.

1. ... чай дүжер. Мен ... дыштаныр мен. Эжим ... дыштаныр. 2. ... хаважык бар. ... ады Чүрек. Шолбан ... танцылаар кылдыр өөредип алган. Улус ... чаптаан.

 409. Чурукту көрүңер. Баштай чурукта көргүскен чүвелерни адаңар. Ооң соонда аас-биле чугаадан тургузуңар. Чурук ёзугаар «Хемге» деп эгелиг чогаадыгдан бжиңер. Аңаа айтырыг, кыйгырыг домактарын, чаңгыс аймак кежигүннерни кириңер.

2. СӨС. СӨСТҮҢ ТУРГУЗУУ

Дазыл деп чүл? Сөстүң дазылын канчаар тыварыл?

410. Бжиңер. Сөстерниң тургузуун чогуур шыйыглар аайы-биле сайгарыңар.

Чечек — чечекте — чечексиг; хем — хемчигеш — хемзиг; маң — маңна — маңныг; чигир — чигирзиг — чигирлиг — чигирле; сүт — сүткүр — сүттүг — сүтте.

411. Бердинген сөстөргө чаңгыс дазылдыг сөстөрни немей бжиңер.

Суг, сиген, ном, тараа, сат, чуру.

412. Сөстөрни бөлүктөп ушта бжиңер. Оларның дазылын, кожумактарын шыйыңар. Кожумактар дазылга немешкенде, сөстүң утказы канчап баар-дыр?

Үлегери: *өрүмне, өрүмнүг, өрүмчүгөш.*

Өрүмне, бода, саарыглыг, шимчедиг, солунчу, орукчугаш, бодал, өрүмнүг, саарыгла, оруктуг, шимчеген, солуннуг, өрүмзүг, боданыг, саарыгжыгаш, бодалга.

Чогаадылга кожумактарының ужур-дузазы чүл?

413. Чогаадылга кожумактарын немеп, чаа сөстен тургузуңар.

Чүве ады: балык..., тараа..., эм..., даш...

Демдек ады: даг..., чүрек..., тон..., эът...

Кылыг сөзү: чугаа..., ыр..., ажыл..., тоол...

414. Дараазында сөстөрниң дазылын, кожумактарын шыйыңар.

Тооруктуң, хаяага, чакпазы, дээлдигеннер, үнген, келир. Сөстөрдө сан, падеж, хамаарылга кожумактарын тодарадыңар.

Өскертилге кожумактары дазылга немешкеш, чаа уткалыг сөс тургуспас, ооң санын, арнын, падежин, үезин көргүзөр.

Чи жээ: *өрээлдеривистиң*: — сан кожумаа, — хамаарылга кожумаа, — падеж кожумаа.

415. Дараазында сөстөрниң тургузуун сайгарыңар.

Балыкчыларның, тараажыларга, тоннуг, эштерим, угбашкы, баштадывыс, кылаштаар.

416. Дараазында кезектерге сөстөрдөн таарыштыр тып бижіңер.

1) 2) 3) 4)

417. Хөй сектер орнунга үжүктерни кирибишаан, дүжүрүп бижіңер.

Сарыг, кы...ыл, ак, көк өң...үг
 Сан чок чечек мени көргөш,
 Салгын-сырын аайы-биле
 Сал...актарын чайгагылаар.

Ар...ай, сула база мында
 Аккыр хем дег чал...ып чыдар.
 Аалым...е чанар оруум
 Аажок тар ыш...аш апаар.

И. Котюшев

Шүлүкте көргүскен чайның демдектерин айтыңар. Бо домакта дылдың кандыг чечен чурумалы кирген-дир: *Чечек мени көргөш, сал-бактарын чайгагылаар.*

418. Сөстөрниң аңгы-аңгы кезектеринден чаңгыс дазылдыг сөстөрни бижіңер. Дазылын шыяр силер.

Чүве ады	Демдек ады	Кылыг сөзү
 адыг	 адыглыг	 адыглаар
шимээн	...	...
аът	...	...
от	...	...

419. Шүлүктү номчуңар. Утказынга чоокшулаштыр очулдуарын шенеп көрүңер. Орус дылда кылыг сөстөрин, чүве аттарын, демдек аттарын ушта бижээш, джунга тыва очулгазын бижіңер.

ОБЕЛИСКИ

Стоят в России обелиски,
на них фамилии солдат...
Мои товарищи-мальчишки
под обелисками лежат.

И к ним, притихшие в печали,
цветы приносят полевые
девчонки те, что так ждали,
теперь уже совсем седые.

Анатолий Терновский

1. Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадыңар. 2. «Кым-даа, чүү-даа уттундурбас» деп темага чогаадыгдан бижичер.

3. КОШКАК ЫТКЫР БОЛГАШ КОШКАК ДҮЛҮЙ АЖЫК ЭВЕС ҮННЕРНИ ШЫН БИЖИИРИ

420. Бердинген сөстөр демдек ады болу бээр кылдыр кожу-мактан немеңер.

Дыттыг, шет, кат, ат, аът, от. *Үссүг*, ас, тас, час, күс.

421. Дараазында сөстөрни чүзү? деп айтырыгга харыылаттыңар кылдыр бижичер. Дүлөй үннерниң үжүктөриниң ыткыр кылдыр солчу бээрин тайылбырлаңар.

кат — кады

хеп — ...

кас — ...

күс — ...

хек — ...

бус — ...

эш — ...

от — ...

тук — ...

422. Бижип алыңар. Хөй сектер орнунга салдынмаан үжүктөрни немең бижичер.

1. Эш...иң үүлези бү...ерге, бот...уң үүлези бүдер. 2. Аът өлүр — баглаа...ы ар...ар. 3. Сөглээр сөс...е шын херек, баглаар баг...а доң херек. 4. Чиир эът...иң чаглыгы херек, кылыр иш...иң деги херек. 5. Даг аът...ы човадыр, кылык бот...у човадыр. (*Үлегер домактар.*) 6. Ты...ызыым дыт...а, тоолум дош...а. (*Тывызык.*)

423. Аянныг номчунар.

ЭРИККЕ

Хемге эштип чеде бердим,
Кезек оолдар хөөрөшкен ор.
Оларны мен сонуургааштың,
Оожум барып дыңнап ор мен.

Таңдаш хаайлыг шоваа оолчук
Тавангайын дырбангылааш:
— Акым-биле кадарчылап,
Ажык-Ойга турдум — дей-дир.

Селбер баштыг шала узун
Секпилдиг оол үзе **кирди:**
— Бригадага сиген бөлчүп,
Бистер хөйнү **кылыштывыс.**

О. Сувакпит

Ылгаан сөстөрнүң дазылын айтыңар.

4. ЧУГАА КЕЗЕКТЕРИ

424. Номчааш, дүжүрүп бижип алыңар. Өөрөнгөн чугаа кезектерин сөстөрнүң кырынга демдеглеңер. Бир чугаа кезээн өскезинден канчаар ылгаарыл?

Серен-оол авазының чуруунче топтап көрбүшаан, оожум чугаалаан: «Авай, авай, мени билип тур сен бе? Мен ам тудугжу апарган мен... Тудугжу дээрге эң тайбың профессия. Бис ам үш каът школаны доостувус. Мээң ол тудуум чүс-чүс чылдарда артып каар, авай».

М. Көжелдей

Чүнү дорт чугаа дээрил? Сөзүглелде дорт чугааны катап номчуңар.

425. Дүжүрүп бжиңер. Чүве аттарының адаан шыйыңар. Падежин айтыңар. *Арыг* деп сөстү падежтерге өскертиңер.

ЭЗИМ БОЛУР

Школавыс чаны шөлде
Ыры, шимээн диңмиреп тур.
Селбер шиви, терек, дытты
Чергелештир тарып тур бис.

Каш чыл эртер. Шак бо шөлге
Калбак ногаан арыг турар.
Чаагай иштиң башкы хүнүн
Сактып кээри ынчан солун.

Э. Кечил-оол

426. Ылгаан сөстөргө тааржыр кожумактардан немеп бжиңер.

1. Башкы **өөреникчи** айтырыг салган. **Өөреникчи айтырыг** шын харыылаан. 2. **Кежээ клуб** солун концерт болган. **Концерт** көрүкчүлөр улуг сонуургал-биле көргөн. 3. Чагааны авазы **оглун** алган.

427. Номчааш, дүжүрүп бжип алыңар.

Ачам тараалап чорутканындан бээр, бир ай чеде берген. Хүннээрек черлерде көк шымырарып эгелээн. Ол үеде бистиң бир инээвис төрүпкен. Авамның-даа, бистерниң-даа амыраары-выс хөлчөк. Төрээн инектиң баштайгы аа сүдүн хайындырып бээрге, мага хандыр аартап алгаш, ойнап чоруй баар бис.

Ш. Куулар

1. Чугаа кезектерин кырынга демдеглеңер: ч.а., к.с., с.а., а.о., д.а., нар. 2. Хөйнүң санында чүве аттарын ушта бжиңер, тургузуун сайгарыңар. 3. Хамаарыштырарының падежинде чүве аттарын тывыңар. 4. 2-ги домактың сайгарылгазын кылыңар.

428. *Ажыл, ажилда, ажилгыр* деп сөстөрни деңнеңер. Сөс бүрүзү кандыг утка илередип чоруурул?

429. Схема ёзугаар домактардан чогаадып бжиңер.

~~~~~ ————— =———— .

430. Номчунар. Хөй сектер орнунга херек үжүктерни киирбишаан, дүжүрүп бижичер.

ТЫВА РЕСПУБЛИКА

Тыва Чөөн Сибир...ниң мурнуу чүгүндө, Енисейниң эге бажында ...урар. Ооң шөлү 170, 5 муң дөрбелчин километр. Республиканың найысылалы Кызыл хоорайда Азияның геогра...тыг төвү мында деп айыткан ...ураскаал бар.

...ываның мурнуу болгаш мурнуу-чөөн чүгүндө Россия Федерациязы биле Моол аразында күрүне кызыгаары эрткен. Республика чөөн чүкте Бурятия, соңгу-чөөн чүкте Иркутск область-биле кызыгаарлашкан. Ол барыын чүкте Алтай Республика, соңгу-барыын чүкте Хакасия болгаш Красноярск край-биле кожалашкан.

1. Сөзүглелди эдерти чугаалаңар. **2.** Хуу чүве аттарының шын бижилгезин тайылбырлаңар. **3.** География эртеминге хамаарышкан сөстөрни тывыңар. **4.** Тываны долгандыр чүк бүрүзүндө чыдар черлерни холуңар-биле айтып тургаш, таныштырыңар. **5.** Нарын сөстөрни ушта бижичер. **6.** Сөзүглелден өөрөнгөн чугаа кезектеринге бир-бир чижектерден тып-каш, ушта бижип алыңар.

431. Чайын дыштанылганы каяа, канчаар эрттирер деп бодап турар силер? «Чайгы дыштанылга чоокшулаан» деп чогаадыгдан бижичер.

432. Номчунар. Сөзүглелге аттан тывыңар. Кол бодалы чүл?

Мээң чүве билип келгенимден бээр амдыгаа чедир сагымда артып калган чүве бар. Ол болза төрөөн черимниң бойдузунуң каас-чаражы.

Бир катап чайлагга көжүп келгенивисти кончуг эки билир мен. Хам-Дыттың арт кырынга үнүп кээривиске, орук шала чоорту кудургайлап бады барган. Чайлагның долгандыр сырый арга хүрээлээн, эрээн-шокар чечек шыва алган делгем шыктарын көөрүмге, карак чингиртилеңнээр. Бойдустуң каас-чаражыңга ынакшыл мээң сеткилимге ынчан төрүттүнген.

Сергей Пюрбю

1. Чайлагның бойдузун сөзүглелге дүүштүр чуруңар. 2. Силер долгандыр турар төрээн бойдузуңарны кажан, каяа эң-не өөрүшкү болгаш мага ханышкын-биле бир дугаар чарашсынып, талалап көргөн силер? 3. Сөзүглелде чүве аттарын тыпкаш, санын, падежин тодарадып бжиңер.

433. Аяңныг номчуңар. Утказын чугаалаңар. Аттан тывыңар.

Чайын малчын даайым сугга
Шаам-биле дузалаштым.
Аът, инек, сарлык досчуп,
Анай-хенче кадарыштым.

Кышкы, часкы дыштанылгам
Кыска-даа бол, база четтим.
Таарзынганым ишче шымнып,
Далай суунга дамды болдум.

Чаш-оол Куулар

1. Далай суунга дамды болдум деп домактың утказын тайылбырлаңар. 2. Сөстөрнүң тургузуун сайгарыңар: *даайым, кышкы, часкы*. 3. Укталган ийи чүве адындан ушта бжиңер. 4. Далай деп сөстүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыңар.

5. ДЕМДЕК АДЫ

434. Номчуңар.

Чочак-мөчөк шыңганнарлыг,
Согун ышкаш хөнү сынныг,
Каң дег **быжыг**, хат дег **шалып**,
Кадык, **шыырак** чоруур дизе,
Күш-культура, спорт олар —
Күштүг, **шынчы** өңнүктөр ол.

Л. Чадамба

1. Дүжүрүп бижип алыңар. Ылгаан демдек аттарының харыылат-тынар айтырыгларын (кандыг? азы чүлүг?) кырынга демдеглеңер.
2. Бердинген сөстөрдө кандыг дүрүмнөр киргенил, сактып тайылбырлаңар: *чочак-мөчөк шыңганнарлыг, шыырак, күштүг.*

**Таблицаны көрүп, демдек адының дугайында
өөрөнгөн чүүлүңөр сактып алыңар**

Чувениң демдээн, чүлүг болурун көргүзөр	Айты- рыглары	Өскерлири	Домакка ийиги черге кежигүн болур. Чүве адынга хамааржыр
ногаан, улуг, чаш, дески, чайгы балыктыг, хөйлең- ниг, тооруктуг	кандыг? чүлүг?	өскерилбес өскерилбес	<i>Чылыг</i> час дүшкен. <i>Чечектиг</i> шык ча- раш.

435. Номчуңар. Демдек аттарын тодарадыңар. Силер кым болук-саар силер? Чүгө?

Кижиги бичиги тургаш-ла, келир үедеги мергежилин шилип алган турар болгай. Аңаа чоок **кижилерниң** үлегери **ажыктыг**.

Мээң ада-ием — башкы улус. Оларның мергежили нарын, харыысалгалыг. Ынчалза-даа ол солун мергежил.

Келир үеде башкы болур мен. Ынчангаш кызымак өөрөнип турар мен.

Ылгаан сөстөрниң тургузуун сайгарыңар.

436. Хөй сектер орнунга удурланышкак уткалыг сөстөрни (антонимнерни) кирип бижир.

Эртеги час — орай час. Бедик сизген — ... сизген. Аяс дээр — ... дээр. Арган мал — ... мал. Шык хөрзүн — ... хөрзүн. Аар чүк — ... чүк. Сырый арыг — ... арыг. Сыык суг — ... суг.

437. Номчуңар. Чугааның ийиги абазын адап бээрге, бижииринге белеткениңер.

ЧАСКЫ ЭРТЕН

Ак-көк дээрде булут-даа чок. Частың сериин эртени турган. Изиг өрээлден үнгөш, кокпа орук-биле арыгже чоруптум.

Чокпак арыгга чедип келдим. Ында оът-сигенниң, чечектерниң чаагай чыдын тынарга, экизин чүү дээр! Чаш ногаан бүрүлөр кылаңайнып тургулаар. Часкы чечектер боттарының баштарын көдүргүлөп алгылаан. Будуктарда, сигеннерде, чечектерде кылагар шалың ам-даа кургаваан. Ак-көк дээрде өөр дуруяалар дистинчипкен ужуп эртти. Хадыңныг борбак арыгның ындында бичии хемчигеш агып чыдар. Ында чоон, чокпак хадыңның хөлегезинге дыштаныр деп бодап алдым.

Демдек аттарын хамааржып чоруур чүве аттары-биле ушта бижиңер. Демдек аттарыга айтырыгдан салыңар.

438. Скобка иштинде бердинген чүве аттарын демдек ады кылдыр тургузуп бижиңер.

(Час) хүн тааланчыг чиңнеп тур. Оруктан (шимээн, хөг) дамырактар агып чыдыр. (Час) агаар шанак оруун үреп каапкан. Чылыг черлерден (чүг) өңнүктер чанып келген. Шөлдерде (хөг) хамнаарактар ойнай берген.

439. Номчуңар. Сөзүглелден чүнү билип алдыңар?

Орус дыл бистиң чүс ажыг улуг-биче нация чоннарывыстың эки тура-биле шилип алган, аразында харылзажырының дылы-дыр. Орус дылды бистиң чоннарывыс найыралдың дылы деп адап турар. А бистиң төрөөн дылывыс — тыва дыл. Ону бистер садиктен эгелээш, школаның бирги клазындан он бирги классты дооскуже, өөренип турар болдур бис ийин.

Чап Чүлдүм

Демдек аттарын хамааржып чоруур чүве аттары-биле кады ушта бижиңер.

440. Шүлүктү аянынг номчуңар.

ИЕ-БОЙДУС ТӨЛДЕРИ БИС

Брлап оар хензиг хөкпеш,
ырланыпкан ызырар ыт,
чалгын херген дээрде эзир,
чакпа чайган сугда балык,
кокпа сүрген майтак койгун,
ховузунда сарыг өрге,
сыннар тепкен сыын-мыйгак,
сырынналган сыгырга куш,
хырын дүптээн кызыл дилги,

кызымаккай кымыскаяк,
күдүжеңнээн күске күжүр,
хүндүс удуур инек-сокпа,
аргазында хайыракан,
аштаңгы көк каржы бөрү,
бөмбүрзектиң ээзи кижиги,
бөзүр, чииртим пага — шупту
мөңгө болгаш өлүм билбес
Ие-бойдус төлдери бис.

Мария Күжүгет

1. Шүлүктүң темазын тодарадыңар. **2.** Кол бодал (идеязы) кайы одургда кирген-дир? **3.** Дүжүрүп бижичер. Дакпырлап бижээн үжүктөр-ниң адаан ийи шыйыг-биле шыйып, шын бижилгезин сактып алыңар. **4.** Шүлүк каш домактан тургустунган-дыр? **5.** Кол сөс, сөглөкчизин шы-йыңар. **6.** Кандыг? деп айтырыгга харыылаар ийиги черге кижигүннү дыйлагаар (~~~~) шыйыг-биле шыйыңар, кырынга чугаа кезээн айтыңар. **7.** Бөлүг-лежип алгаш, шүлүкте кирген аң-мең дугайында төлевилелден кылыңар.

ыт — [ыът]

чакпа — [чаькпа]

койгун — [коьйгун]

куш — [куьш]

6. КЫЛЫГ СӨЗҮ

441. Аянынг номчуңар. Кылыг сөстөрүн ушта бижээш, сайгарыл-газын кылыңар.

Үлегери: *чугааланыр* — к.с., кылдыныг илередип турар, айтырыы канчаар?, укталган, домакта сөглөкчи.

Байырымныг, хөглүг ай —
База катап келдиң, май.
Барыын сыннар кырлады
Башкы көк ногаарды.

* * *

Сарыг хову тацнылы дег
Шаандагы көжээ даш мен.
Баарымда базырыкта
Маадыр эрлер удуп чыдар.

* * *

Октаргайдан сылдыс оттар херелденир,
Оът-сиген черден үнүп чечектелир.
Ортаа оран кижилери, амыргын-на!

1. Адалгаларны тывыңар. 2. «Ортаа оран кижилери» дээн адалга кымга, чүгө хамааржырыл?

442. Номчуңар. Дүжүрүп бижип алыңар.

«Чээргеннеп эккелиңер. Сугдан эккелиңер, шымдаңар. Быдаа хайындырып берейн!» дээр, аңаа канчап чажам дээрил? Оон кедерээрге, согаашка тараа соктаар ийикпе, арбай шоңнап, чуураар сен. Ол дээрге тергиин берге ажыл: улуг шыырак кижии ийи чүс кагар болза, сен дөрт чүс хак. А шак ынчалдыр кызып какпаска, хырның кажан-даа тотпас болгай.

Степан Сарыг-оол

1. Келир үениң кылыг сөстөрүн тывыңар. Кожумактарын шыйыңар.
2. Домакта дорт чугааның адаан чаңгыс шыйыг-биле шыйып алыңар.
3. Сөзүглелде кол бодал илереткен домакты тыпкаш, тургузуун тодарадыңар.

443. Номчуңар. Дүжүрүп бижээш, кылыг сөзүңүң эрткен болгаш келир үезиңиң кожумактарын ылгаңар.

Үлегери: *эштир, ...*

1. Чайын сугга эштир. 2. Ада-иелерге концерт көргүскен бис. 3. Клубта музыка дыңналган. 4. Улугну хүндүлээр, уругну азыраар.

Домактарның сөглөкчилерин шыйыңар.

444. Чурукту көрүңер. Чуруктуң аайы-биле бодуңарның бодалдарыңарны бижип алыңар. Кылыг сөстөрүн ажыглаңар.

445. Хөй сектер орнунга бис деп ат орнун домактарның утказынга таарыштыр өскерттип бижичер.

1. Ам ... 4-кү классты доозар бис. 2. ... класста 30 уруглар, оолдар өөренип турар. 3. Башкывыс ... чагыгларны, сүмелерни бээр. 4. «5-ки класска эки өөренир силер!» деп ... чагып каан. 5. Чайын ... солун номнар номчуур бис. 6. Күзүн чүнү номчаанывысты ... айтырар. 7. Сөөлгү коңга ... кыйгырып келди.

446. Ол деп ат орнунуң арыннарга өскерилген хевирлерин скоб-каларда айтырыглар орнунга кирип бижичер.

1. Ол ийиги класста өөренип турар. 2. (Кымның?) өөредилгези эки. 3. Эжи (кымга?) дузалажып турар. 4. Орлан (чүнү?) эжинге айтырып алган. 5. Уруглар (кайда?) янзы-бүрү чечектерни тарып алган. 6. Мен (кайыын?) солун ном алдым. 7. Мен (кымче?) харыы чагааны чоруттум.

447. Чечен чугааны 2 катап номчааш, утказынга чоокшулаштыр сөстериңер-биле чугаалаңар. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарны тывыңар.

ЖИРАФ

Жи́раф мойнун сунупкаш, ыяш бажында бедикте бүрүлери амданнанып чий берген. А ооң адаанда бичии амытаннар ызырып чиптер оът тыппайн, жирафче адааргап көрүп турганнар.

Бо черге кончуг изиг чай болган. Ийи ай чаъс чагбаан. Хамык амытаннар кадып чыдар хөлдү долганып турганнар.

Хөлеге сүрүп келген дириг амытаннар ам жирафка адааргап турары ол. Амытаннар чолдак болгаш, узун моюннуг жирафтың бүрүлери дайнап турарын көөрге, магаданчыг болбайн аан.

Жи́раф оларга канчаар дузалаарын боданып турган. Бүрүлери үзе ызыргаш, черже шывадап эгелээн. Ынчаарга хамык амытаннар амырап, черден бүрүлери чыып чий бергеннер. Бүрү чүгле тоттуруп турган эвес, оларның суксунун база хандырып турган.

Күжүр жираф бүрүлери чедер шаа-биле үзе ызыргаш, черже октап-ла, октап-ла турган.

Шагның кадыы кээрге, дириг амытаннар безин бот-бодунче халдашпас, а харын удур-дедир дузалажыр боор-дур, көрүңерем.

Лидия Ооржак

1. Планын тургузуңар. **2.** Номну хаггаш, чечен чугаага дүүштүр эдертигден бжиңер.

448. Ылгаан сөстериңиң кайызы демдек ады, кайызы чүве ады болурун чугаалаңар. Чүве аттары кайы падежтерде турарын тывыңар.

1. Суурда ийи аал ишти чурттаар **ыяш бажыңнарны** тудуп турар. **2. Каттыг** алаактан **катчылар хөй катты** чыгган. **3. Каттан** чаагай вареньени хайындырар. **4.** Тудугга хереглээр **ыяшты** сөөртүп алган.

449. Сөс бүрүзүнүң джунга хөй сектер орнунга удурланышкак уткалыг сөстерни тып бижіңер.

Үлегери: *кыжын — чайын.*

эрген — ...	аткаар — ...	чараштаныр — ...
оожум — ...	чазын — ...	дүне — ...

450. Домактарда ылгаан сөстер кандыг чугаа кезектери болурун тодарадыңар.

Чылыг час келген. Ажылчыннар **часкы** тарылгага беткенип турар. **Ээремде** балыктар чемнеп тур. Оолдар хемден балыктаан. Мен **ийи** мыйыт, он кадыргы **сыырткыыштадым**.

451. Номчуңар.

Бистиң бурунгуларывыстың чүс-чүс чылдарда хайгааралдары, бойдуска хамаарыштыр эскериглери, ооң медээ демдектерин эндевели төрээн бойдузувусту билип алырынга дыка дузалыг.

Агаар-бойдушту шинчилээри, хайгаараары эртемденнерни шагдан тура сонургадып келген.

Бойдуштуң хуулушкуннарын баш удур билип аарының чамдык аргалары бар. Ону бистиң ада-өгбелеривистиң амыдыралчы дуржулгазындан көөр.

Бир эвес ыт андаштанып турар болза, дээр бүргээр, улуг хат хадыр, ол хат ийи-үш-даа хүн уламчылап болур.

Бир эвес ыт черни касканнап турар болза, чайын чайык чаар, а кыжын улуг хар чаар.

Ыт сиген үзе соп оъттап турар болза, частаарының демдээ.
«Төрээн черим» деп номдан

1. Чаыстың демдектерин санап чугаалаңар. **2.** Бердинген домакта сөс каттыжыышкыннарын ушта бижіңер: *Кыжын улуг хар чаар.* **3.** *Көөр, хадыр, чаар* деп кылыг сөстериниң үезин тодарадыңар, кожумаан шыйыңар.

452. Номчуңар.

ЧАЙЫН АРЫГГА

Чайын арыг иштинге чоруурга, магалыг-ла. Ыяштар ногаан бүрүлерин кеттинипкен болур. Мөөгү болгаш бышкан **киш-кулааның** чыды илдең болур.

Кушкаштар мыжырткайндыр эдип тургулаар. Хектер чарыштыр эдип турар, **айлаң-кушкаш** аянынг ырын ырлап турар.

Ыяштар аразында **аң-мең** бо-ла чоруур. Адыглар тояап чоруур, **буур-буланнар өөр-өөр** оъттап чоруур. Дииндер бир ыяштан өске ыяшче кушталдыр шурай бергилээр. Дүмбей шыргай аразында дырбактыг чаштынып чыдар.

Кырган шивиниң шыпшык бажында сырый будуктар аразында эзирлер уя кылып алган. Бедиктен олар **арга-арыгның** чажыттарын, кайгамчык солун чүүлдерни хайгаарап көрүп турарлар.

М. Соколов-Микитовтуу-биле

Ылгаан сөстөрниң шын бижилгезин сактып алыңар. Чугааның 2–3 дугаар абзацтарын адап бээрге, бижииринге белеткениңер.

453. Аянынг номчуңар.

ТЫВАМ

Өске черге чоруп чорааш,
Өскен, төрээн Тывам сени,
Өөм ышкаш, сакты бээр мен —
Өлчей-кежиим сенде тудуш.

Азыраан мал кара шаар
Аяңнарда чаптып оъттаан,
Эгээртинмес аңныг-меңниг,
Эртинелиг байлак черим.

Саян ажып ырай бергеш,
Сагышсырап чаныксай бээр,

Эрикпезим ынак черим —
Эргим Тывам — кавай-шуглаам.

Б. Саая

1. Шүлүктү шээжилеп алыңар. **2.** Төрээн чериңер дугайында шээжи-биле кандыг шүлүктер билир силер, класска чугаалаңар. Ук шүлүктерниң кол бодалы чүл?

454. Чуруктарны кичээнгейлиг көргөш, чылдың үелерин бот-боттарындан ылгалыр демдектерин ажыглап, үе бүрүзүңге хамаарыштыр сөс каттыжышкыннарындан тургузуңар.

Чурукка аттан чогаадыңар. Чайгы үеге хамаарыштыр сөзүглел-чурумалдан тургузуңар.

Таблицаны көрүңөр. Таблицаны ажыглап, 4-кү класска өөрөнгөн билиңерни хынап, түңнел чугаадан кылыңар.

Чугаа кезектери

Чугаа кезектери	Чүнү көргүзери	Харыы-латгынар айтырыглар	Өскерлири
Чүве ады	Чүвелерни көргүзөр: <i>өөреникчи, кижжи, хем, инек, чаңнык, час, аъттар</i>	Кым? Кымнар? Чүү? Чүлөр?	Падежтерге, саннарга, хамаарылга хевиринге өскерлир.
Демдек ады	Чүвелерниң демдээн көргүзөр: <i>күштүг, кызыл, бедик, кышкы, балыктыг</i>	Кандыг? Чүлүг?	Падежтерге, саннарга өскерилбес.
Ат орну	Чүвелерни айтыр: <i>мен, сен, ол, бис, силер, олар.</i>	Кым? Кымнар? Чүү? Чүлөр?	Падежтерге, саннарга өскерлир.
Кылыг сөзү	Чүвелерниң кылдыныын көргүзөр: <i>ажылдаан, ажылдаптур, ажылдаар.</i>	Канчанган? Канчаптур? Канчаар?	Үелерге, арынарга, саннарга өскерлир.
Эвилелдер	Домактың чаңгыс аймак кезигүнерин каттыштырар: <i>болгаш, база, а, ынчалза-даа, ындыг-даа болза.</i>		Өскерилбес.

Д О П Ч У З У

Ийги болгаш цыкү класстарга өөрөнгөн чүлдөрин каталары

1. Фонетика. Үннер болгаш үжүктөр. Слог	20
2. Ажык эвес үннерниң үжүктөрүн дакпырлап бижири	24
3. Күштүг болгаш кошкак ажык эвес үннер.....	28
4. Домак	12
5. Сөзүглел	5
6. Сөс тургузуу. Дазыл.....	31
7. Сөс тургузуу. Кожумактар.....	35
Чогаадылга кожумактары.....	37
Өскертилге кожумактары.....	43
8. Дефистеп бижиир нарын сөстөр.....	51

ДОМАК

1. Бөдүүн домак	58
2. Нарын домак	60
3. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактар	63
4. Чаңгыс аймак кежигүннерниң холбажыр аргалары	68
Дорт чуга	75
Диалог.....	79
Адалга	83

ЧҮВЕ АДЫ

1. Чүве адының утказы	85
2. Чүве аттарының падежтерге өскерлири. Чаңгыстың саны	91
Адаарының падежи	97
Хамаарыштыгарының падежи	98
Бээриниң падежи	102
Онаарының падежи	103
Турарының падежи	105
Үнериниң падежи	107
Углаарының падежи	110
3. Хөйүнүң саында чүве аттарының падежтерге өскерлири	112
4. Чүве адының хамаарылга хевири	114
5. Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрниң падежтерге өскерлири	117

ДЕМДЕК АДЫ

1. Демдек адының утказы	120
2. Укталбаан болгаш укталган демдек аттары	125
3. Удурланышкак болгаш чоок уткалыг демдек аттары	127

САН АДЫ.....	133

АТ ОРНУ

1. Арынның ат оруннаны.....	135
2. Арынның ат оруннанының падежтерге өскерлири.....	137

КЫЛЫГ СӨЗҮ

1. Ниити билиг (катаптаашкын).....	144
2. Кылыг сөзүнүң үелерге, арыннарга болгаш саннарга өскерлири.....	146
3. Кылыг сөзүнүң амгы үези.....	149
4. Кылыг сөзүнүң эрткен үези.....	151
5. Кылыг сөзүнүң келир үези.....	153
6. Кылыг сөзүнүң дужаал хевири.....	157
7. Кылыг сөзүнүң даар хевири.....	160

НАРЕЧИЕ	166

<i>Чыл төнчүзүндө катаптаашкын</i>	169
1. Домак.....	170
2. Сөс. Сөстүң тургузуу.....	173
3. Кошкак ыткыр болгаш кошкак дүлей ажык эвес үннерни шын бижири ...	176
4. Чугаа кезектери.....	177
5. Демдек ады	180
6. Кылыг сөзү.....	183

Учебное издание

*Ойдан-оол Александра Касхоевна,
Белек-Баир Алексей Мокур-оолович,
Ооржак Лидия Хорагаевна*

ТУВИНСКИЙ ЯЗЫК

4 класс

Редактор *Л. А. Ооржак*. Художники *М. Т. Палаткин, М. Ч. Чооду*. Компьютерная верстка *Л. А. Ооржак*. Корректор *У. Г. Домур-оол, В. В. Монгуш, А. М. Топул*

Подписано в печать 16.12.2020. Формат 70x90^{1/16}. Бумага офсетная. Гарнитура TTSchoolBook. Печать офсетная. Физ. печ. л. 12,0. Тираж экз. Заказ №

Оригинал-макет подготовлен ГБНУ Министерства образования и науки Республики Тыва «Институт развития национальной школы», 667000, г. Кызыл, ул. Рабочая, 2.

Отпечатано ООО Издательство «Офсет», 660075, г. Красноярск, ул. Республики, 51.